

VERZETS
RESISTANCE
MUSEUM

JAARVERSLAG
2018

INHOUD

1. INLEIDING	4	5. EDUCATIE	16	7. PUBLIEK, MARKETING EN PR	28
2. TENTOONSTELLINGEN	6	Museumdocenten	17	Bezoekers	29
Wisselexposities		Educatieve materialen	17	Bezoekers online	30
- <i>Dansen met de vijand</i>	7	Groepsbezoek	17	Audio- en smartphonetours	31
- <i>Explosiegevaar! De aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister</i>	7	<i>Explosiegevaar!</i>	19	Marketing en publiciteit	32
Tentoonstellingen buiten het museum		Gezinspubliek	20	Relaties	34
- <i>Eten in oorlogstijd</i>	9	Sociaal-maatschappelijke activiteiten, samenwerking en promotie	20	8. ORGANISATIE	36
- <i>Namen statt Nummern, Niederländische politische Häftlinge im Konzentrationslager Dachau</i>	9	6. EVENEMENTEN	22	Bestuur	37
- <i>Verzetsmuseum Junior op wielen</i>	10	Lezingen, discussies, filmvertoningen en voorstellingen	23	Risicomangement	37
3. TOEKOMSTPLANNEN	12	- Bijeenkomstenserie		Personeel	37
4. COLLECTIE EN BIBLIOTHEEK	14	Helden & Schurken	23	Huisvesting en faciliteiten	39
Verwerving, ontsluiting en behoud	15	- Anton de Komlezing	23	Vrienden	39
Raadpleging en uitlening	15	- Sobiborbijeenkomst	24	Financiën	40
		- Muziek uit bezettingstijd	24	9. BIJLAGEN	44
		Programma's rondom wisseltentoonstellingen	24	Bestuur	45
		Eenmalige bijeenkomsten en evenementen van derden	25	Nevenfuncties	45
		Collectieve evenementen	27	Personeel	46
				Stagiaires	46
				Comité van Aanbeveling	46
				Jongerenadviesgroep	46
				Bestuur Stichting Vrienden	46
				Vrijwilligers	46
				Bijdragen 2018	47
				Colofon	47

1 INLEIDING

Op 25 februari was Verzetsmuseum-directeur Liesbeth van der Horst spreker bij de herdenking van de Februaristaking, met een indringend verhaal over de gevolgen van de staking voor een communistisch gezin, waarvan de vader vanwege de staking werd gefusilleerd. Het verhaal maakte veel reacties los op de sociale media. Voorafgaand aan de herdenking werd in de Mozes en Aäronkerk de aftrap gegeven voor het *Jaar van Verzet*, waaraan het Verzetsmuseum in 2018 met veel extra evenementen deelnam.

2018 was door het Platform van samenwerkende organisaties op het gebied van de Tweede Wereldoorlog uitgeroepen tot *Jaar van Verzet*. Dit eerste themajaar van het Platform werd ingeluid tijdens de herdenking van de Februaristaking op 25 februari, waar Verzetsmuseum-directeur Liesbeth van der Horst hoofdspreker was. Vanwege het themajaar wijdde het Verzetsmuseum in 2018 alle bijeenkomsten in de serie Helden & Schurken aan verzet, en de jaarlijkse grote wisseltentoonstelling zoomde in op één van de spectaculairste verzetsacties uit de bezettingsgeschiedenis, die schuin tegenover het museum plaatsvond: de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister. Deze tentoonstelling werd geopend op de 75ste herdenkingsdag van de aanslag, in bijzijn van Commissaris van de Koning Johan Remkes en waarnemend burgemeester Jozias van Aartsen. Tienduizenden bezoekers kregen in de tentoonstelling inzicht in de praktische problemen en morele dilemma's van het verzet, en werden, soms tot tranen toe, geroerd.

De tentoonstelling had een uitgebreid nevenprogramma in samenwerking met anderen, met als meest bijzondere een concert van het Koninklijk Concertgebouworkest. Op 12 april werden in het Concertgebouw onder meer composities ten gehore gebracht van Henriëtte Bosmans, partner van celliste Frieda Belinfante die de aanslag mede beraamde, en hield schrijfster en actrice Carly Wijs een monoloog over de aanslag.

Met tentoonstellingen was het Verzetsmuseum ook buiten de museummuren, en zelfs buiten de landgrenzen, actief. De tentoonstelling *Geen nummers maar Namen* over de Nederlandse politieke gevangenen in kamp Dachau werd op 27 april in de *KZ-Gedenkstätte Dachau* bij München geopend en daar door honderdduizenden toeristen bezocht. In november onthulde burgemeester Femke Halsema bij een school in Amsterdam Zuidoost *Verzetsmuseum Junior op wielen*. Deze prachtige mobiele variant van Verzetsmuseum Junior in een grote vrachtwagentrailer, gaat minimaal drie jaar lang het land in naar kinderen die niet snel een museum in het centrum van Amsterdam bezoeken.

Ook in het museum werden als vanouds veel scholieren ontvangen. Een record van 23.601 leerlingen doorliep in 2018 een educatief programma van het Verzetsmuseum. Het bezoek van toeristen liep ietwat terug, maar dankzij de vele Nederlandse bezoekers aan *Explosiegevaar!* werd 2018 afgesloten met 105.530 bezoekers; een vrijwel gelijk aantal als in 2017.

Het Verzetsmuseum viel in 2018 ook weer in de prijzen. In februari kreeg het museum voor Verzetsmuseum Junior de PAX Vredesduif toegekend. Het plan om de vaste opstelling te vernieuwen en daarbij ook geheel toegankelijk te maken voor individueel bezoek van mensen met een visuele of auditieve beperking, werd in oktober bekroond met de RAAK-stimuleringsprijs. Door bijdragen van diverse fondsen werd in 2018 de helft van het benodigde bedrag voor deze vernieuwing bijeengebracht.

2 TENTOONSTELLINGEN

27 maart 2018, precies 75 jaar na dato, opende de tentoonstelling *Explosiegevaar!* over de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister, destijds gevestigd tegenover het museum. Het Verzetsmuseum 'leende' zes enthousiaste jonge adviseurs van het Stedelijk Museum, 'de Blikopeners', die veel invloed hadden op de vorm en inhoud. Achter hen projectleider Femke Burger.

Het museum exposeerde twee tentoonstellingen in de wisselexpositieruimte.

DANSEN MET DE VIJAND

T/M 4 MAART

Tentoonstelling over het uitzonderlijke, en bijzonder goed gedocumenteerde, verhaal van de vrijgevochten en ambitieuze Joodse danslerares Roosje Glaser, die lang haar succesvolle dansschool overeind wist te houden, maar door verraad werd gedeporteerd. Ook in Auschwitz probeerde ze de regie over haar leven te houden. Ze gaf er zelfs dansles aan SS-officieren, en ging relaties met hen aan om zich een mens te blijven voelen en niet in de gaskamer te eindigen. De tentoonstelling trok in de laatste weken veel laatste moment bezoekers, die waren getroffen door het verhaal, dat niet past in een simpel goed-fout-beeld. Uit het reactieboek: *“Wat een bijzonder verhaal, en wat een sterke vrouw. Ik ben blij dat ik nog geweest ben!”*

EXPLOSIEGEVAAR! DE AANSLAG OP HET AMSTERDAMSE BEVOLKINGSREGISTER VANAF 27 MAART

Deze tentoonstelling werd op 27 maart geopend, exact 75 jaar nadat de aanslag aan de overkant van het museum was gepleegd. De tentoonstelling werd gemaakt in het kader van het *Jaar van Verzet*, was vernieuwend van vorm en sloot inhoudelijk aan bij het pleidooi van hoogleraar en leider van het NIOD-onderzoeksprogramma naar verzet Ismee Tames, om meer aandacht te besteden aan de onzekere zoektocht naar nieuwe morele regels.

De opening begon met een herdenking bij de gedenksteen voor de twaalf vanwege de aanslag gefusilleerden, in het bijzijn van Commissaris van de Koning Johan Remkes en waarnemend burgemeester Jozias van Aartsen. Daarna was er een openingsbijeenkomst voor de bijna tweehonderdvijftig aanwezigen, onder wie veel nabestaanden. Later op de avond was er een even druk bezochte opening voor jongeren, met cocktails en mocktails, en korte interviews door Lisa Wade.

“SPANNENDE ONDERDOMPELING IN EEN HELDHAFTIG VERHAAL.”

De tentoonstelling werd ontwikkeld in samenwerking met een adviesgroep van jongeren, die werd ‘geleend’ van het Stedelijk Museum, en met vormgevingsbureau Trapped in Suburbia. De titel verwijst naar het bordje dat de aanslagplegers op de deur van het bevolkingsregister achterlieten. In *Explosiegevaar!* liepen bezoekers met een kop-telefoon met driedimensionaal geluid door twaalf ruimtes met levensgrote, deels geanimeerde en dus bewegende striptekeningen van de hand van Rob Worst. Door een audiohoorspel met Eric Corton als centrale verteller, volgden de bezoekers zes eigenzinnige kunstenaars die in verzet kwamen en uiteindelijk besloten om het bevolkings-

register op te blazen om de persoonsgegevens te vernietigen die werden misbruikt voor vervolging en dwangarbeid: beeldhouwer Willem Arondéus, celliste en dirigente Frieda Belinfante, schrijver Johan Brouwer, architect Koen Limperg, grafisch ontwerper en conservator van het Stedelijk Museum Wil Sandberg en beeldhouwer Gerrit van der Veen. Bezoekers leefden mee met hun praktische problemen en morele dilemma’s, en dachten zelf actief mee in diverse interactieve onderdelen: Wat zijn de gevolgen als je je niet aanmeldt voor de Kultuurkamer? En hoe ver mag je gaan in het gebruik van geweld? Het spannende hoorspel met veel geluidseffecten werd gemaakt met Big Orange Audio Experiences.

Door verraad werden twaalf betrokkenen ter dood veroordeeld, die hun laatste dagen intens beleefden. Dat blijkt ook uit hun afscheidsbrieven die werden getoond in de tentoonstelling. Leider van de aanslag Willem Arondéus schreef: *“Wij zijn allen, mijn kameraden en ik, moedig en zonder vrees. Het is nu alles wonderlijk licht voor ons geworden en wij zijn zoo blijmoedig als ik niet gedacht had te kunnen zijn.”* Aan het slot van de tentoonstelling werd de balans opgemaakt. Was de aanslag, die vijf maanden voorbereiding vergde, voor veel Joden te laat kwam en waarvoor twaalf betrokken verzetsmensen werden gefusilleerd, alle moeite en gevolgen wel waard? De relatief geringe naoorlogse aandacht voor Willem Arondéus en Frieda Belinfante, die beiden openlijk homoseksuelen waren, werd belicht en Eric Corton kwam in beeld met vragen over de risico’s van opslag van persoonsgegevens in het heden.

In *Explosiegevaar!* liepen bezoekers met een koptelefoon met driedimensionaal geluid door twaalf ruimtes met levensgrote, deels geanimeerde en dus bewegende striptekeningen. Door een audiohoorspel met Eric Corton als centrale verteller, leefden de bezoekers stap voor stap mee met de morele dilemma's en praktische problemen van zes eigenzinnige kunstenaars die de aanslag beraamden. Commissaris van de Koning Johan Remkes opende de tentoonstelling.

“Huileringwekkend. Je zit er midden in.” “Spannende onderdompeling in een heldhaftig verhaal.” “Soms kippenvel.” “Ik kreeg tranen in mijn ogen.”

De reacties op de tentoonstelling *Explosiegevaar!* waren direct na de opening overweldigend positief. Op Instagram reageerde 91% met *“Hell Yeah”* op de vraag *“Kom je ook?”* van de bij de samenstelling betrokken jongeren. De reacties bleven enthousiast, maar voor sommige bezoekers bleek het een drempel om ruim een uur lang, met een koptelefoon op de experience te doorlopen. Om de bezoekers langer de tijd te geven tot een bezoek werd de tentoonstelling verlengd tot en met 6 januari 2019. De verlenging werd onder de aandacht gebracht met een succesvolle extra promotiecampagne, met onder meer radiospotjes, waardoor het bezoek de laatste maanden alsnog in groten getale toestroomde. Tienduizenden bezoekers kregen door de tentoonstelling inzicht in het verzet, werden aan het denken gezet en geroerd. In twee dikke reactieboeken werden honderden enthousiaste reacties opgetekend. *“Ik voelde bij de morele dilemma’s ineens mijn hartslag harder. Wat zou ik doen? Ik zou het echt niet weten.”*

“Really puts you in the shoes of the resistance. Great interactive experience. I will walk away with a new perspective.”

“Heel indrukwekkend en blij dat ik deze tentoonstelling gezien heb. Verschrikkelijk veel respect voor de moed en overtuiging van deze verzetsmensen en kunstenaars. De terugkoppeling naar de data-opslag van tegenwoordig was ook scherp. Wat betekent het dat een vergelijkbare aanslag vandaag onmogelijk is?”

Ook veel jongeren en zelfs jonge kinderen waren onder de indruk:

“Het enige wat ik wist over de oorlog was het verhaal van Anne Frank. Dit is een heel andere kant van de oorlog. Heel interessant dit. Ben blij dat ik dit nu weet. Ik ben trots op al deze mensen. Ze hebben hun best gedaan.” Deborah Bottelier

“Ik vond het mooi en eng en ik moest huilen van het gewerschot, en niet alleen daarom. Maar het was leerzaam en mooi.” Saar, 10 jaar

**“REALLY PUTS YOU
IN THE SHOES OF THE
RESISTANCE. GREAT
INTERACTIVE
EXPERIENCE. I WILL
WALK AWAY WITH A
NEW PERSPECTIVE.”**

TENTOONSTELLINGEN BUITEN HET MUSEUM

ETEN IN OORLOGSTIJD T/M 11 MAART

Deze tentoonstelling uit 2017 was tot en met 11 maart te zien in het Nationaal Monument Kamp Vught en trok daar in 2018 7.259 bezoekers.

NAMEN STATT NUMMERN, NIEDERLÄNDISCHE POLITISCHE HÄFTLINGE IM KONZENTRATIONSLAGER DACHAU VANAF 27 APRIL

De tentoonstelling *Geen nummers maar Namen*, door het Verzetsmuseum vervaardigd in 2015, werd overgenomen door de KZ-Gedenkstätte Dachau. De tentoonstelling werd, voorzien van extra vertalingen in het Duits, en in een iets andere rangschikking in Dachau geplaatst. Rond een interactief digitaal monument, waarop bezoekers informatie en portretten van de ruim 2.000 Nederlandse gevangenen kunnen selecteren en projecteren, stonden twaalf vitrines over twaalf Nederlandse gevangenen, met objecten die de gevangenen hielpen hun menselijke waardigheid te behouden.

De tentoonstelling werd op de Nederlandse Koningsdag geopend in bijzijn van notabelen uit München, de Nederlandse kampoverlevende Ernst van Sillem en veel Nederlandse nabestaanden. Verzetsmuseum-directeur Liesbeth van der Horst was één van de sprekers. In 2018 kreeg de tentoonstelling in de Gedenkstätte 675.000 bezoekers vanuit de hele wereld. Enkele typerende reacties:

“Eigentlich wollte ich nur kurz die Ausstellung über die niederländischen Häftlinge schauen. Aber dann bin ich doch länger geblieben. Plötzlich wird es persönlich - die einzelnen Menschen mit ihren Eigenschaften, mit ihren ganz eigenen Vorlieben und Motiven und ihren Überlebensstrategien während der grauenhaften KZ-Haft. Das hat mich sehr beeindruckt.”

De tentoonstelling *Geen nummers maar Namen*, door het Verzetsmuseum gemaakt in 2015, werd op 27 april in de KZ-Gedenkstätte Dachau bij München geopend. Rond een interactief digitaal monument, stonden twaalf vitrines over Nederlandse politieke gevangenen in kamp Dachau. De tentoonstelling werd geopend in bijzijn van notabelen uit München, een Nederlandse kampoverlevende en veel nabestaanden. Verzetsmuseum-directeur Liesbeth van der Horst was één van de sprekers. Bezoekers vanuit de hele wereld deden in de tentoonstelling kennis op over het Nederlandse verzet en de overlevingsstrategieën in de kampen.

“Ich wusste vorher überhaupt nichts über den holländischen Widerstand. Über Frankreich, Polen, die Tschechoslowakei, da hört man ja manchmal etwas, aber über die Niederländer wusste ich nichts. Da hat die Ausstellung jetzt eine ganz neue Tür geöffnet.”

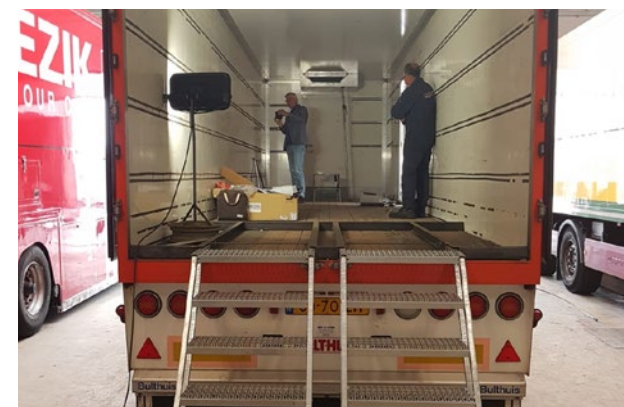
VERZETSMUSEUM JUNIOR OP WIELEN VANAF 20 NOVEMBER

Deze mobiele versie van Verzetsmuseum Junior in een grote vrachtwagentrailer, werd op 20 november, de Internationale Dag van de Rechten van het Kind, onthuld door burgemeester Femke Halsema bij basisschool Samenspel in Amsterdam Zuidoost. Kinderen van deze school hadden, met leerlingen van de Open Schoolgemeenschap Bijlmer, het museum geadviseerd over de samenstelling. De onthulling was voor de leerlingen van de school een heel evenement met onder meer een workshop van War Child.

Junior op wielen vertelt, zoals het ‘grote’ Verzetsmuseum Junior, de waargebeurde verhalen van de Joodse Eva, Jan met ouders in het verzet, NSB-meisje Nelly en Henk uit een alledaags gezin. Het is uitstekend gelukt om in de trailer de sfeer van de jaren veertig en de emotie van de verhalen in gecompriëmeerde vorm over te brengen.

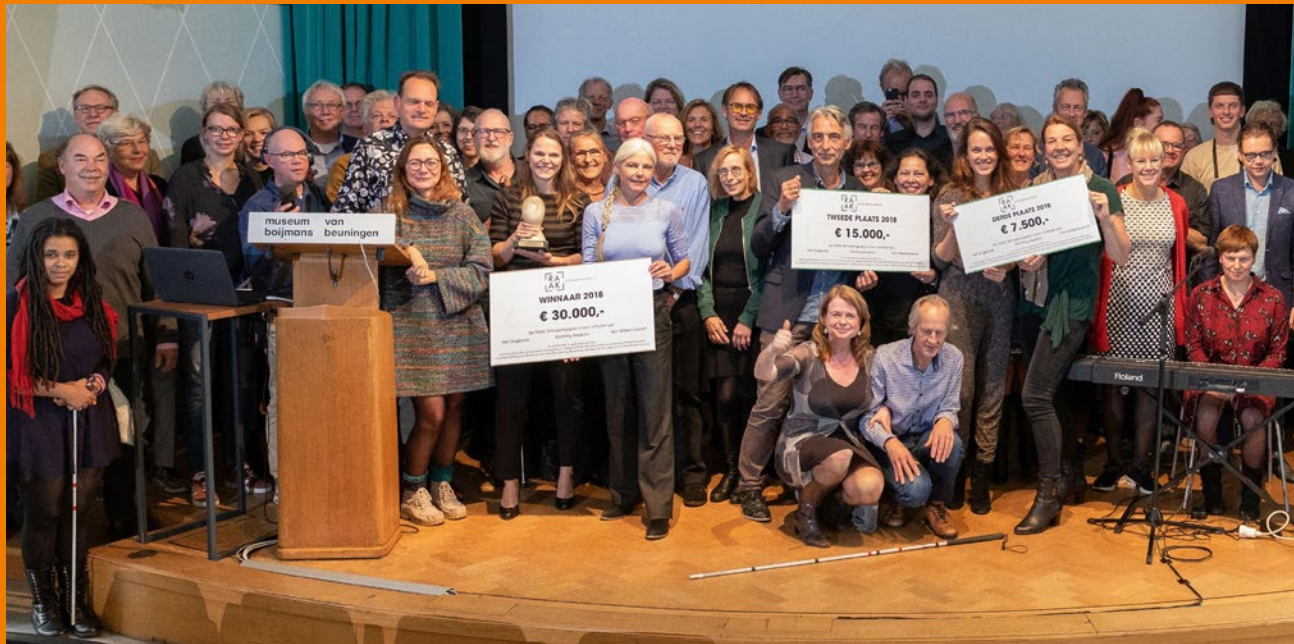
Projectleider Femke Burger startte haar werkzaamheden met grote tegenslag doordat de lease van een trailer van de Stichting Vredeseducatie niet doorging. Na een lange zoektocht wist ze een geschikte en enigszins betaalbare tweedehands trailer te kopen. De samenstelling, in samenwerking met de museumstaf en de vormgevers Erly Brugmans en Christa Jesse, die ook tekenden voor het ‘grote’ Juniormuseum, verliep uitstekend. Ook voor de animaties, interieurbouw en verlichting werd gewerkt met vertrouwde partijen: Studio Kloek, Unbranded en Rob Looman. In

de eerste weken bezochten 315 kinderen uit Amsterdam Zuidoost en Amsterdam West *Verzetsmuseum Junior op wielen*. Aariz (12): *“Ik weet nu meer hoe het er aan toe ging in de oorlog, wat het betekent voor mensen en hoe ze zich voelden.”* Hadia en Maria (12): *“Nelly dacht dat haar kant van het verhaal de goede was. Haar ouders hebben een verkeerde uitleg gegeven.”* *Verzetsmuseum Junior op wielen* is ondergebracht op een afgesloten bedrijventerrein in Beverwijk en gaat minimaal de komende drie jaar naar kinderen toe, vooral in de buitenwijken van Amsterdam en ‘overloopgemeentes’ als Almere en Purmerend, waar kinderen wonen die niet snel een museum in het centrum van Amsterdam bezoeken. Diverse scholen en bibliotheken maakten al reserveringen in 2018. De Kiwanis Club Amsterdam bood aan de eigen bijdrage voor armlastige scholen te gaan sponsoren.

De totstandkoming van *Verzetsmuseum Junior op wielen* liep vertraging op doordat de lease van een trailer van de Stichting Vredeseducatie niet doorging. Het kostte veel tijd en extra budget om een enigszins betaalbare tweedehands trailer te kopen. Om vervolgens budget te besparen werden onderdelen van het interieur - ontworpen door Erly Brugmans - gemaakt door de eigen technische dienst van het museum.

3 TOEKOMSTPLANNEN

Op 8 oktober kreeg het Verzetmuseum in Museum Boijmans van Beuningen de RAAK Stimuleringsprijs uitgereikt voor de plannen om de bijna twintig jaar oude vaste opstelling te vernieuwen en daarbij toegankelijk te maken voor een zelfstandig bezoek van de 1.850.000 Nederlanders met een visuele of auditieve beperking. Juryleden met een visuele beperking nomineerden drie musea; 62% van de publieksstemmen ging vervolgens naar het Verzetmuseum dat daarmee de eerste prijs won.

Het gaat goed met het Verzetsmuseum. Keerzijde is dat ruimtegebrek een knelpunt wordt; het schoolbezoek loopt tegen de grenzen van de groei. Bovendien raakt de twintig jaar oude vaste opstelling gedateerd. Daarbij zal in de nabije omgeving van het Verzetsmuseum het Nationaal Holocaust Museum komen, dat vanaf 2016 al in experimentele vorm is open gegaan. Het is daarom noodzakelijk dat het Verzetsmuseum vernieuwt, en liefs ook meer museale ruimte krijgt. Daaraan is ook in 2018 weer veel aandacht besteed.

In 2017 was een bod tot aankoop van een naastgelegen perceel afgewezen. Daarna is besloten om de vaste opstelling uit begin 1999 te vernieuwen vóór de eventuele uitbreiding met een nieuwe, grote afdeling over de koloniën. Een plan voor de vernieuwing werd aan het begin van het jaar afgerond. Door de vernieuwing zal het museum interactiever worden, aansluiten bij nieuwe historische inzichten en bij de behoeftes van een jonger, cultureel diverser en internationaler publiek. En het museum wordt als eerste in Nederland zelfstandig toegankelijk voor de 1.850.000 Nederlanders met een visuele of auditieve beperking. Blinden lopen via een vloermarkering langs voorwerpen en reliëfbeeldingen om aan te raken, met beschrijving in audio. Voor doven komt er onder meer een videotour in gebarentaal. Van medio 2019 tot eind 2022 zal aan de vernieuwing worden gewerkt. Studenten interaction design van de Universiteit van Amsterdam ontwikkelden in 2018 al een aantal interactieve presentaties rondom dilemma's. Hun ideeën worden meegenomen in de verdere gedachtenvorming.

Door substantiële bijdragen van het Gieskes-Strijbis fonds, Mondriaan Fonds, Stichting Democratie en Media en Stichting Zabawas werd in de loop van 2018 de helft van het benodigde bedrag van ruim 1,5 miljoen toegezegd. In september werd het vernieuwingsplan door een jury met mensen met een visuele beperking, met plannen van twee andere musea, genomineerd voor de RAAK-stimuleringsprijs. Een maand lang kon het publiek stemmen uitbrengen op de drie kandidaten. Bij de uitreiking in Museum Boijmans van Beuningen op 8 oktober, won het Verzetsmuseum met 62% van de stemmen de eerste prijs, bestaande uit advisering en een bedrag van 30.000 euro.

4. COLLECTIE EN BIBLIOTHEEK

In 2018 nam het museum 101 schenkingen van collectie aan, waaronder twee krukken van een jong meisje dat bij het Duitse bombardement van 11 mei 1940 op de Blauwburgwal in Amsterdam haar rechterbeen verloor. Cas Oorthuys fotografeerde het meisje in de ravage. Er vielen 44 doden. Naast voorwerpen bevat de collectie van het museum veel particuliere archieven van verzetsdeelnemers. Onder regie van het Netwerk Oorlogsbronnen werd een subsidie verkregen bij het Metamorphoze-programma om deze archieven te digitaliseren. Restauratoren van DP Conservation werkten vanaf oktober 2018 tot april 2019 twee à drie dagen per week in het Verzetsmuseum om de archieven te ontzuren en klaar te maken voor digitalisering.

VERWERVING, ONTSLUITING EN BEHOUD

In 2018 nam het museum 101 schenkingen van collectie aan, bijna 50% meer dan vorig jaar. Deze stijging toont aan dat er zich nog steeds veel historisch waardevol materiaal uit de oorlog bij particulieren bevindt. Vaak zijn het niet meer direct betrokkenen die het museum benaderen, maar hun kinderen of kleinkinderen. De aangeboden schenkingen komen vanuit het hele land. Onder de aanwinsten uit 2018 bevinden zich de zeer uitgebreide vervalsingscollectie van Jan Hemelrijk, één van de drijvende krachten achter de PP-groep, diverse door Gerrit Jan van der Veen gemaakte gipsen afdrucken, het persoonlijk archief van Engelandvaarder Bram Grisnigt, smokkelbrieven van de gefusilleerde kunstenaar Cor van Teeseling, een in onderduik gemaakt schilderij, de deken die de Joodse Holocaustoverlever Lotty Veffer bij terugkeer in Amsterdam kreeg uitgereikt en twee krukken van een jong meisje dat bij een bombardement haar rechterbeen verloor.

In 2018 werd een begin gemaakt met een drie jaar durend project ter digitalisering van de particuliere archieven. Hiervoor was onder regie van het Netwerk Oorlogsbronnen subsidie verkregen bij het Metamorfoze-programma voor behoud van het papieren erfgoed. Restauratoren van DP Conservation werkten vanaf oktober 2018 tot april 2019 twee à drie dagen per week in het Verzetsmuseum om de particuliere archieven te ontzuren en klaar te maken voor digitalisering.

Het museum sloot in 2018 een vervelende affaire af: de vorig jaar ontdekte veiling van uit de collec-

tie verduisterde documenten en foto's. Het bleek te gaan om een grote hoeveelheid materiaal dat rond 2000 door een inmiddels overleden museumvrijwilliger was ontvreemd en sinds 2015 ter veiling werd aangeboden. Via bemiddeling van de politie werden kopers benaderd om te bekijken of al geveilde stukken konden worden teruggekocht. De respons op dit verzoek was bijzonder laag. In slechts één geval is het gelukt om geveild materiaal terug te kopen. Ook retourneerde het veilinghuis enkele nog niet geveilde maar aantoonbaar uit de museumcollectie afkomstige documenten. Op deze wijze heeft het museum in totaal zo'n honderd verduisterde documenten teruggekregen.

RAADPLEGING EN UITLENING

De collectie van het Verzetsmuseum werd in 2018 geraadpleegd door particulieren voor familieonderzoek, historici, en vooral documentaire- en filmmakers: de makers van producties over Walraven van Hall, over Gerrit Jan van der Veen en over Eva Schloss-Geiringer (een van de hoofdpersonen in Verzetsmuseum Junior). De BBC maakte in Verzetsmuseum Junior opnames van collectiestukken voor een documentaire waarin een kleindochter van een in Amsterdam geboren Holocaustoverlevende wordt gevolgd.

Het Verzetsmuseum leende in 2018 wederom enkele topstukken uit de collectie uit. De vermommingsbril van Hannie Schaft was te zien in Nationaal Monument Kamp Vught en het Amsterdam Museum, een schilderij van Heinz Geiringer hing prominent in zijn geboortestad Wenen op een tentoonstelling van het Metro Kinokulturhaus en een rond Bijtjesdag gebruikte

tondeuse werd uitgeleend aan het Militair-Historisch Museum in Dresden. Het museum leende meerdere objecten, waaronder de afscheidsbrief van Februaristaker Joop IJisberg, uit aan Bevrijdingsmuseum Groesbeek voor een grote tentoonstelling over communistisch verzet. Ook werden er diverse stukken uitgeleend aan het Herinneringscentrum Dachau, waar dit jaar een aangepaste versie van de Verzetsmuseum-productie *Geen nummers maar Namen* te zien was.

De foto's van het Verzetsmuseum zijn sinds 2009 online raadpleegbaar en te bestellen via www.beeldbankwo2.nl. In 2018 werden zeventien foto's van het Verzetsmuseum via de beeldbank gepubliceerd. Daarnaast werd direct vanuit het museum aan 74 personen en instellingen beeldmateriaal geleverd, onder meer aan culturele instellingen in Duitsland, Oostenrijk en de Verenigde Staten. De collectiebeheerders behandelden verder 71 informatieverzoeken. In de kleine, gespecialiseerde, door vrijwilligers bemande bibliotheek, werden circa vijftig onderzoekers en scholieren ontvangen. Voorts werden er door de bibliotheekmedewerkers, zoals de voorgaande jaren, ongeveer 240 per e-mail of telefoon ontvangen informatieverzoeken afgehandeld.

5 EDUCATIE

In 2018 ontving het Verzetsmuseum 23.601 scholieren, in kleine subgroepjes van acht tot tien leerlingen voor een optimaal resultaat en om individuele bezoekers niet te hinderen. Ruimtegebrek in het museum was mede een reden om in 2018 *Verzetsmuseum Junior op wielen* te ontwikkelen; een mobiele tentoonstelling die naar kinderen toe gaat. Leerlingen van de Open Schoolgemeenschap Bijlmer en basisschool Samenspel uit Amsterdam Zuidoost adviseerden over de samenstelling. Maureen Wagimin, leraar van Samenspel: *"We weten dat heel veel ouders niet de mogelijkheid hebben om de kinderen naar een museum te brengen, dus hoe mooi is het dat het museum naar de kinderen toe komt? Ik vind het perfect."*

Het Verzetsmuseum heeft een vast aanbod van educatieve programma's voor het reguliere onderwijs: van bovenbouw basisschool tot en met PABO, lerarenopleiding en studenten geschiedenis. Daarnaast heeft het museum een programma *Bezet en bevrijd* voor inburgeraars, en een aanbod voor ouderen in verzorgingshuizen: *Verzetsmuseum op de thee*. Voor speciaal onderwijs worden op maat programma's aangeboden. De educatieve programma's in de vaste opstelling en Verzetsmuseum Junior duren respectievelijk anderhalf en twee uur. Een klas wordt verdeeld in subgroepen van acht tot tien leerlingen met elk een vrijwillige museumdocent als begeleider. In 2018 had het museum ook een educatief programma bij de tentoonstelling *Explosiegevaar!*, en werd gestart met de mobiele tentoonstelling *Verzetsmuseum Junior op wielen*.

MUSEUMDOCENTEN

Het team van ongeveer vijftig vrijwillige museumdocenten is een gemêleerde groep met werknemers, gepensioneerden en studenten. Er is altijd verloop, vooral onder de jongeren. In 2018 verliepen door de krapte op de arbeidsmarkt extra veel museumdocenten het museum. Acht van hen kregen een baan. Een aantal ging verder op een laag pitje vanwege betaald (parttime)werk en ook ziekte heeft gezorgd voor langdurige uitval. Het was moeilijk om goede nieuwe museumdocenten te vinden, maar het museum is daar toch weer in geslaagd. Er werden twaalf nieuwe museumdocenten opgeleid waarvan er elf ook daadwerkelijk actief werden. Ook van deze groep is een deel vrij snel minder beschikbaar geworden vanwege (tijdelijk) werk. Aan het eind van het jaar werden er

ook vijf vrijwilligers aangetrokken voor de begeleiding op locatie van *Verzetsmuseum Junior op wielen*.

Veel museumdocenten hebben een persoonlijke betrokkenheid bij het thema. Alexander van den Born: *“Deze oorlog is een onbesproken deel van mijn familiegeschiedenis. Helaas is er niemand meer die de verhalen van toen nog kan navertellen. Nu ik zelf ouder word, realiseer ik me steeds meer dat dit deel voor altijd onbekend zal blijven. Gelukkig zijn vele andere verhalen wel ooit verteld, en daarom draag ik als nieuwe museumdocent graag bij aan het levend houden van deze verhalen.”*

De nieuwe museumdocenten doorliepen uiteraard een opleidingsprogramma. Daarnaast werden er gevarieerde scholingsbijeenkomsten voor alle museumdocenten georganiseerd. Op 15 januari en 14 februari werden de museumdocenten rondgeleid in de Hollandsche Schouwburg en het Nationaal Holocaust Museum in oprichting. Op 23 april kwamen de museumdocenten de gehele dag bijeen voor onder meer de training 'rondleiden is een vak', de vernieuwingen van de buurtwandeling, *Explosiegevaar!* en de werking van de boekingsagenda. Op 29 en 30 juni was er een uitstapje naar het Bunkermuseum in IJmuiden in het kader van een uitwisseling met hun vrijwilligers. Oud Artis-directeur Maarten Frankenhuis gaf op 19 september een lezing over dierentuinen in de oorlog. Op 9 oktober gaf Bertine Greven van de organisatie School en Veiligheid een bijzonder interessante training over de werking van het brein van tieners en de omgang met lastige opmerkingen. Op initiatief

van een museumdocent is een start gemaakt met onderzoek naar de wenselijkheid van een museumdocentenraad voor regelmatig overleg met de educatieve dienst.

EDUCATIEVE MATERIALEN

In 2017 waren alle educatieve materialen (speurboekjes en onderzoeksopdrachten) herzien. In 2018 werd materiaal voor een vervolgles op school over privacy ontwikkeld, voor na een bezoek aan *Explosiegevaar!* en materiaal voor *Verzetsmuseum Junior op wielen*, waarover al werd gerapporteerd in hoofdstuk 2. Het materiaal werd in november en december uitgebreid met groepen getest. Voor het bezoek aan de trailer werd een speurboekje gemaakt. De voorbereidende lessen en verwerkingslessen zijn downloadbaar vanaf de website.

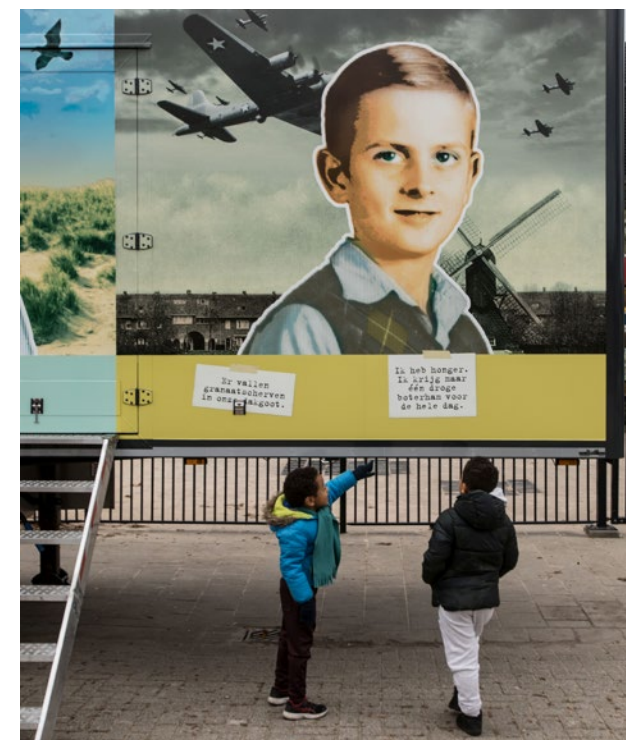
GROEPSBEZOEK

Scholen boeken hun bezoek steeds verder van te voren om zeker te zijn dat ze terecht kunnen. De populaire periode van maart tot de zomervakantie was al een half jaar van te voren nagenoeg volgeboekt. Het museum experimenteerde met een laagseizoen-korting in het najaar, die niet veel effect had. Het aantal scholieren dat het museum ontving nam toe van 22.147 in 2017 tot 23.601 in 2018. Doordat het museum werkt met kleine subgroepjes, voor een optimaal resultaat en om individuele bezoekers in de beperkte ruimte niet te hinderen, loopt de capaciteit om schoolgroepen te ontvangen tegen zijn grenzen aan.

De beperkte capaciteit in het museum was mede een reden om *Verzetsmuseum Junior op wielen* te ontwikkelen om naar de scholen toe te gaan. In de

Burgemeester Femke Halsema onthulde Verzetsmuseum Junior op wielen op 20 november, de Internationale Dag van de Rechten van het Kind, bij basisschool Samenspel in Amsterdam Zuidoost. Junior op wielen vertelt, zoals het 'grote' Verzetsmuseum Junior, de waargebeurde verhalen van de Joodse Eva, Jan met ouders in het verzet, NSB-meisje Nelly en Henk uit een alledaags gezin. Het is uitstekend gelukt om in de trailer de sfeer van de jaren veertig en de emotie van de verhalen in gecomprimeerde vorm over te brengen.

laatste weken van 2018 bezochten 315 leerlingen deze mobiele tentoonstelling. De meeste scholieren, 50% (11.703 leerlingen), voerden een onderzoeksoopdracht uit of kregen een rondleiding in de vaste opstelling over Nederland in de Tweede Wereldoorlog; 21% (4.827 leerlingen) maakte een begeleide buurtwandeling, 29% (6.696 leerlingen) werd ontvangen in Verzetsmuseum Junior.

De verhoudingen van de verschillende schooltypen waren ten opzichte van 2017 niet ingrijpend veranderd. 32% van de scholieren kwam uit het basisonderwijs, 49% uit het voortgezet onderwijs, 3% uit het MBO/HBO, 15% kwam uit het buitenland en 0,1% was inburgeraar.

Basisschoolleerlingen komen vaker uit de nabije omgeving dan leerlingen uit het voortgezet onderwijs, en in 2018 kwamen er meer basisschoolleerlingen uit de nabije omgeving naar het museum dan voorheen. Van de basisschoolleerlingen kwam dit jaar 37% uit Amsterdam, 52% kwam uit de rest van Noord-Holland en 11% uit de rest van Nederland (in 2017 was dat nog 20%). Van de leerlingen van het voortgezet onderwijs en hoger nam het aantal Amsterdamse scholieren juist iets af tot 9%. 35% kwam uit de rest van Noord-Holland, 33% uit de rest van Nederland en 23% uit het buitenland. Voor het eerst in jaren nam het aandeel buitenlandse leerlingen iets af.

De educatieve programma's maken veel los bij de leerlingen:

"Als wij moslims in de oorlog al in Nederland hadden gewoond, waren wij dan ook vermoord?"
Marokkaans-Nederlands meisje, VMBO-t

"Als ik later miljonair word, koop ik voor alle vermoorde Joden een struikelsteen."

Meisje, 3 VWO

"Is die fiets echt uit de Tweede Wereldoorlog? Wow, dan raak ik nu iets uit die tijd aan."

Marokkaans-Nederlandse jongen, 2 VMBO

"Mevrouw, bij alles wat u heeft verteld moest ik aan de oorlog in mijn eigen land denken."

Syrisch-Nederlandse jongen, MBO

"Verzetsstrijders zijn bikkels, hè?" Jongen, groep 8 BO

"ALS IK LATER MILJONAIR WORD, KOOP IK VOOR ALLE VERMOORDE JODEN EEN STRUIKELSTEEN."

EXPLOSIEGEVAAR!

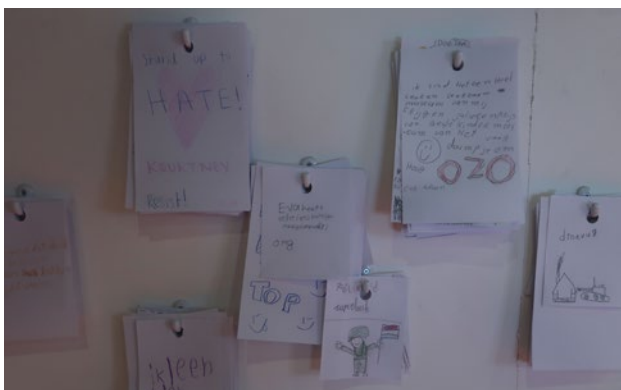
De tentoonstelling *Explosiegevaar!* werd gemaakt in samenwerking met een jongerengroep, die het museum leende van het Stedelijk Museum Amsterdam, de 'Blikopeners'. Er werd een groep van zes Blikopeners voor het project gevormd, gevarieerd samengesteld wat betreft culturele achtergrond, opleidingsniveau en leeftijd: Polly Lynch (15 jaar), Sara Aljic (17 jaar), Ahmed Emin Batman (17 jaar), Sem Groot (15 jaar), Ischa van

Bemmelen (17 jaar) en Annemarijn van der Kolk (18 jaar). Tijdens verschillende bijeenkomsten en via een WhatsApp-groep dachten de Blikopeners mee over de inhoud, vorm, teksten en scenario's. Zij gaven hun ongezoeten mening en hadden grote invloed op de keuzes die werden gemaakt.

Voor schoolbezoek was er bij de tentoonstelling een educatief aanbod over morele dilemma's. Welke doelen rechtvaardigen gewapend verzet? Hoe ver mag je gaan? Wat zijn de consequenties? De scholieren beluisterden eerst de audiotour en hadden daarna een gesprek met een museumdocent. Opnieuw bleek dat het voortgezet onderwijs te weinig flexibel is om gebruik te maken van een tijdelijk aanbod dat op relatief korte termijn moet worden ingepland. Slechts 225 leerlingen in schoolverband bezochten de tentoonstelling, maar zij waren enthousiast, beoordeelden de tentoonstelling met een 8,1, en werden aangezet tot nadenken. De meeste leerlingen vonden het goed dat de aanslag was gepleegd (*"want de aanslag wekt een soort opschudding in het land en motivatie om door te gaan."*). Voor het gebruik van geweld is bij sommigen begrip (*"Het is wel goed dat ze geen slachtoffers wilden maken, maar soms heb je geen andere keus."*); een iets groter deel reageerde afwijzend (*"Er zijn andere manieren om goede daden te verrichten."*; *"Als er doden waren gevallen, waren ze naar mijn mening niet veel anders dan de Duitsers."*; *"Je moet respect hebben voor elk leven."*). De leerlingen vonden dat ze veel hadden geleerd. Een ROC-leerling: *"Ik heb nooit geweten dat het verzet ook dit soort acties heeft gedaan. Ik wist wel van onderduikers helpen en Hannie Schaft die verraders of Duitsers*

doodschoot. Maar zo'n grote actie met zoveel mensen die daarbij helpen, dat vind ik wel heel indrukwekkend." Ook de docenten waren enthousiast. ROC-docent Paul de Jong: "Wij vonden de tentoonstelling educatief heel erg goed en sterk opgezet. We waren verrast hoe geboeid onze leerlingen bleven tot het eind. De audio-fragmenten waren informatief en niet te lang; het zag er heel aantrekkelijk uit met die halfdonkere ruimtes, en het was een heel spannend verhaal. De leerlingen gingen door die interactieve onderdelen nadenken, en ze leerden al doende veel over de bezetting en antisemitisme. Erg goed gedaan."

Zes studenten van de opleiding Event Producer aan het MBO College Zuid organiseerden een event rondom *Explosiegevaar!* voor herhaalbezoek na de Museumnacht. Ze organiseerden een workshop waar bezoekers een persoonsbewijs konden vervalsen, een ingekorte rondleiding en een performance-act met een politieman die een van de veroordeelde aanslagplegers in de duinen begeleidt naar de executieplek. 44 jongeren woonden het event bij en waren onder de indruk.

GEZINSPUBLIEK

Voor het gezinspubliek organiseerde de educatieve dienst weer activiteiten tijdens de schoolvakanties. Kinderen konden Jan, één van de vier hoofdpersonen in Verzetmuseum Junior, ontmoeten en vragen stellen. Ook was er regelmatig een museumdocent als 'assistent conservator' aanwezig met een koffertje met authentieke voorwerpen, die de kinderen konden vasthouden en waarbij aanvullende verhalen werden verteld. In de schoolvakanties waren museumdocenten aanwezig als gastheer/vrouw om de bezoekersstromen in goede banen te leiden.

Verzetmuseum Junior bestond in 2018 vijf jaar. Het bezoek van kinderen in familieverband daalde licht naar 10.555 personen, maar de populariteit en waardering blijven onverminderd groot. De museuminspecteurs van de website museumkids.nl gaven het Verzetmuseum in 2018 een 8,9 waarmee het museum opnieuw 'Kidsproof' werd. De oecumenische gemeenschap in Amsterdam kende de PAX Vredesduif toe aan Verzetmuseum Junior.

Ruim 10.000 kinderen bezochten het Verzetmuseum in familieverband. Honderden kinderen lieten hun reacties achter in de slotruimte van Verzetmuseum Junior. De museuminspecteurs van de website museumkids.nl gaven het museum een 8,9 en de oecumenische gemeenschap in Amsterdam bekroonde Verzetmuseum Junior met de PAX Vredesduif.

Jonge bezoekers (en soms ook volwassenen) lieten in de slotruimte weer vele honderden briefjes met een boodschap achter. Imke schrijft: "Ik vond het leuk om te leren en heel zielig vooral voor eva en hilter is stom." Maya schrijft: "Dit museum heeft me veel geleerd! Jan was zelf bij het museum en ik vond het cool dat hij in zijn huis onderduikers had. Ik ben zelf joods dus ik weet er wel al veel van af maar dit musea heb ik nog meer geleerd. Het is echt een aanrader!" Becky (USA) schreef, onkundig van Verzetmuseum Junior op wielen: "Have you considered having a traveling presentation of this? It really should be shown all over the world. (...) This is a wonderful programme."

SOCIAAL-MAATSCHAPPELIJKE ACTIVITEITEN, SAMENWERKING EN PROMOTIE

Na de vernieuwing van de vaste opstelling in 2022 zal het museum optimaal geschikt worden voor leerlingen met een auditieve of visuele beperking, maar inclusiviteit is altijd een uitgangspunt voor het museum. Het museum ontving in 2018 ruim 100 leerlingen uit het speciaal onderwijs; leerlingen met een heel laag IQ, leerachterstanden, en gedragsproblemen.

Het museum zet zich er ook voor in scholen te bereiken met veel moslimkinderen, die van huis uit vaak een vertekend beeld krijgen van de Jodenvervolgung. Naast reguliere scholen met veel moslimkinderen, bezocht in 2018 ook de islamitische basisschool Al-Jawhara (voorheen As Siddieq en Al-Wafa) het Verzetmuseum. De Hisar School uit Istanbul bezocht met 62 kinderen Verzetmuseum Junior. Ook werden er kinderen ontvangen via

de buitenschoolse opvang van de Stichting voor Kennis en sociale Cohesie (SKC) voor jongeren die opgroeien in een kansarme omgeving.

Vanaf 2007 heeft het Verzetsmuseum, in het kader van het Amsterdamse museale samenwerkingsverband Stad en Taal, een programma voor inburgeraars, met een begeleidend lespakket *Bezet en Bevrijd*. Het aantal deelnemers ligt al jaren laag, in bijna alle Stad en Taal-musea. Veel docenten vrezden dat de thematiek van het Verzetsmuseum te heftig is voor de doelgroep met veel vluchtelingen uit oorlogsgebieden. In opdracht van de deelnemende musea werd in 2018 een promotiefilmpje gemaakt. Het Verzetsmuseum deed in 2018 een test met een programma in Verzetsmuseum Junior. Er werden 95 inburgeraars ontvangen.

Een docent van Eduza, dat inburgeringscursussen verzorgt: *“Alle deelnemers die bij het Verzetsmuseum op bezoek waren, kwamen uit een islamitisch land. Ze waren erg onder de indruk van het bezoek. Ze hadden wel gehoord over de Tweede Wereldoorlog. Maar het was nooit zo dichtbij geweest. Ze vertelden dat dit een bezoek was dat ze niet makkelijk zouden vergeten.”*

Een museumdocent: *“Jonge mannen uit Aleppo stonden bij de vitrine over het bombardement op Rotterdam. Ze dachten aan het verkeerde woord toen ik vertelde dat het Nederlandse leger zich na enkele dagen moest overgeven, en maakten een kotsgebaar. De filmbeelden brachten uitkomst: ze zagen de Nederlandse militairen zwaaien met een witte vlag. Dat herkenden ze!”*

Het project voor ouderen in verzorgingshuizen, *Verzetsmuseum op de thee*, werd in 2018

voortgezet. Er werd overlegd met medewerkers van Studio-i (voor inclusief), een project van het Stedelijk Museum Amsterdam en het Van Abbemuseum, over de mogelijkheden om het programma ook aan te bieden voor mensen met dementie. Er werden in 2018 vier bezoeken aan drie verzorgingshuizen gebracht. Met verzorgingshuis De Vreugdehof werden afspraken gemaakt over bezoek aan de geriatrie afdeling in 2019. Sascha Vink van De Vreugdehof: *“De bijeenkomst heeft bijgedragen aan een gevoel van saamhorigheid over een beladen en complex onderwerp. Het was heel bijzonder.”*

**“IK VONT HET LEUK
OM TE LEREN EN
HEEL ZIELIG VOORAL
VOOR EVA EN HILTER
IS STOM.”**

Het Verzetsmuseum nam in 2018 weer deel aan diverse samenwerkingsverbanden, zoals het Cultuurbus/boot-project van Mocca Expertisecentrum Cultuuronderwijs. Scholen hebben in 2018 35 keer gebruik gemaakt van de Cultuurbus om het Verzetsmuseum te bezoeken. Het museum participeerde ook in nieuwe initiatieven. Voor de educatieve filmreeks *Project Ongehoord*, waarin jongeren op zoek gaan naar antwoorden

op vragen, werd Jan Slomp in Verzetsmuseum Junior geïnterviewd. Op 18 oktober werd het project in Rotterdam gepresenteerd. Voor het Amsterdamse project voor basisscholen *Oorlog in mijn buurt* werd overlegd over een bezoek van de deelnemende scholen aan Verzetsmuseum Junior, en er vond een eerste overleg plaats over een gezamenlijk educatief programma met het Auschwitz Comité, Joods Cultureel Kwartier en de Anne Frank Stichting bij het toekomstige Namenmonument.

Met de Stichting Musea en Herinneringscentra 40-45 (SMH 40-45) werd, dankzij een bijdrage van het ministerie van VWS, een project opgezet om in onderlinge samenwerking de kwaliteit van de Tweede Wereldoorlog-educatie te verbeteren. Educatief medewerkers van veertien instellingen kwamen twee keer per maand bijeen. Femke Burger was de vaste deelnemer namens het Verzetsmuseum en nam zitting in de werkgroep tentoonstellingen. Er waren in dit kader uiteenlopende bijeenkomsten over onder meer burgerschap in het MBO, de mondiale dimensie van de Tweede Wereldoorlog, polarisering door de herinnering aan de Holocaust, werken met vrijwilligers en projectmatig werken. Op 31 oktober was er in het Verzetsmuseum een expertmeeting over museale beleving, waarin *Explosiegevaar!* als case study werd behandeld. Deelnemers bespraken hoe beleving in deze tentoonstelling is verwerkt. Bernadette Schrandt (Hogeschool van Amsterdam) en Hester Dibbits (Reinwardt Academie en Erasmus Universiteit Rotterdam) gaven daarnaast presentaties.

6 EVENEMENTEN

Schrijfster Marion Bloem sprak op 14 juni de Anton de Komlezing uit over de gemengde Indische gemeenschap, die is gevormd door de koloniale cultuur met fijnmazige rangen en standen waarbij kleur heel bepalend was. Voormalig sportverslaggever Rocky Tuhuteru reageerde als coreferent vanuit het Molukse perspectief. Het Verzetsmuseum organiseert de lezing, die aandacht vraagt voor de strijd tegen intolerantie en discriminatie in heden en verleden en de positie van minderheidsgroepen in Nederland, jaarlijks in samenwerking met dagblad *Trouw* en met steun van de Anne Frank Stichting.

Van januari tot en met mei organiseerde het museum weer maandelijks bijeenkomsten onder de titel Helden & Schurken, samen met het NIOD, het *Historisch Nieuwsblad* en de VPRO. In het kader van het *Jaar van Verzet* hadden alle lezingen in 2018 een verzetsthema. Op 15 februari sprak VPRO-presentator Jos Palm met historicus Bas Kromhout en met schrijver Jan Brokken, auteur van de bestseller *De Vergelding*, over de veranderende kijk op het verzet. Alle bijeenkomsten werden goed bezocht.

LEZINGEN, DISCUSSIES, FILMVERTONINGEN EN VOORSTELLINGEN

Het Verzetmuseum organiseert jaarlijks lezingen en debatten met vaste samenwerkingspartners om het thema van het museum te relateren aan de nieuwste historisch-wetenschappelijke ontwikkelingen of aan de politieke actualiteit.

BIJEENKOMSTENSERIE HELDEN & SCHURKEN

Van januari tot en met mei organiseerde het museum weer maandelijks bijeenkomsten onder de titel Helden & Schurken, samen met het NIOD, het *Historisch Nieuwsblad* en de VPRO. In het kader van het *Jaar van Verzet* hadden alle lezingen een verzetsthema. De bijeenkomsten werden goed tot zeer goed bezocht.

- Op 18 januari, *God en het verzet*: historicus Wim Berkelaar sprak met Jan Bank, schrijver van het boek *God in de oorlog*, en met Bettine Siertsema die schreef over godsbeeld van politieke gevangenen.
- Op 15 februari, *Gebruik en misbruik van verzet*: VPRO-presentator Jos Palm sprak met historicus Bas Kromhout en met schrijver Jan Brokken, auteur van de bestseller *De Vergelding*, over de veranderende kijk op het verzet.
- Op 15 maart, *Homoseksuelen in verzet*: oud NIOD-directeur Marjan Schwegman sprak met documentairemaakster en biografe Toni Boumans en met homo-historicus Theo van der Meer.
- Op 19 april, *April/mei-stakingen*: NIOD-medewerker Erik Somers sprak met Ad van Liempt en met

- Brita Röhl, kleindochter van ingenieur Loep, die vanwege de stakingen werd gefusilleerd. Aansluitend werd het boek *Er hoeft er maar één te beginnen*, over de April/mei-stakingen, geschreven door Petra Wolthuis, gepresenteerd.
- Op 17 mei, *Studentenverzet*: Verzetmuseum-directeur Liesbeth van der Horst in gesprek met historicus Jeroen Kemperman, schrijver van het boek *Oorlog in de Collegebanken*.

ANTON DE KOMLEZING, 14 JUNI

Met het dagblad *Trouw* en de Anne Frank Stichting als stille partner, organiseert het museum jaarlijks de Anton de Komlezing, waarin aandacht wordt gevraagd voor de strijd tegen intolerantie en discriminatie in heden en verleden

en voor de geschiedenis van minderheidsgroepen en hun positie in de Nederlandse samenleving. Dit jaar was schrijfster Marion Bloem hoofdspreker en voormalig sportverslaggever Rocky Tuhuteru co-referent. Bloem sprak over de gemengde Indische gemeenschap, die is gevormd door de koloniale cultuur met fijnmazige rangen en standen waarbij kleur heel bepalend was, en verschillende groepen tegen elkaar werden uitgespeeld. Tuhuteru reageerde vanuit het Molukse perspectief. Het was een boeiende bijeenkomst voor een ruim van tevoren uitverkochte zaal.

SOBIBORBIJEENKOMST, 25 OKTOBER

Sinds vele jaren organiseert het Verzetsmuseum met de Stichting Sobibor een bijeenkomst in het kader van herdenking van de opstand in dat vernietigingskamp in 1943. Dit jaar was Selma Leydesdorff hoofdspreker naar aanleiding van haar boek *Sasha Pechersky, De Russische soldaat die de opstand van Sobibor leidde*. Er werden filmfragmenten van interviews met overlevenden van de opstand getoond en Jetje Manheim interviewde Selma Leydesdorff. Het was een zeer geslaagde bijeenkomst voor ruim 100 aanwezigen.

MUZIEK UIT BEZETTINGSTIJD, 22 NOVEMBER

In samenwerking met de Leo Smit Stichting startte het museum in 2018 een nieuwe serie *Muziek uit bezettingstijd*. Deze eerste bijeenkomst was gewijd aan de van oorsprong Hongaars-Joodse pianist en componist Geza Frid (1904-1989). Hij was actief in het kunstenaarsverzet en organiseerde clandestiene huiskamerconcerten.

Tijdens de avond werden door het Leo Smit Ensemble kamermuziekwerken van Frid uitgevoerd: *Zes Muzikale Karikaturen voor piano solo*, *Tien korte duo's voor fluit en viool (opus 37)* en *Caprice Concertante voor fluit en piano*. Geza's zoon Arthur Frid werd geïnterviewd over de verzetsactiviteiten van zijn vader en er werd een CD met historische opnames van het werk van Geza Frid gepresenteerd.

PROGRAMMA'S RONDOM WISSELTENTOONSTELLINGEN

Dansen met de vijand

- 4 februari gaf Paul Glaser, initiatiefnemer tot de tentoonstelling, neef van de hoofdpersoon en schrijver van het boek *Dansen met de vijand, het oorlogsgeheim van Tante Roosje*, twee keer een voordracht over *Dansen met de vijand*. Eén keer in het Nederlands en één keer in het Engels, waarvoor expats werden benaderd. Alleen de Nederlandstalige voordracht werd goed bezocht.

Explosiegevaar! De aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister

- 15 maart werd de al vermelde Helden & Schurken-bijeenkomst gewijd aan onder meer de homo-seksuelen die actief betrokken waren bij de aanslag: Willem Arondéus, Sjoerd Bakker en Frieda Belinfante.
- Op 27 maart vond de openingsbijeenkomst plaats, waarbij ook een boek van de kort ervoor overleden Salvador Bloemgarten, broer van de gefusilleerde aanslagpleger Rudi Bloemgarten, werd gepresenteerd. Salvadors zoon Ruben bood het eerste exemplaar aan Liesbeth van der Horst

aan. Bij de bijeenkomst voor jongeren 's avonds gaf Hans de Zwart van de organisatie *Bits of Freedom* een minicollege over de risico's van misbruik van persoonsgegevens in het heden, en ging presentatrice Lisa Wade in gesprek met de makers en de jongeren van de adviesgroep.

- 8 april organiseerde een werkgroep uit Amsterdam Zuidoost samen met en in het museum de bijeenkomst *LHBT en verzet*, waarbij ook twee geschilderde portretten van Frieda Belinfante en Willem Arondéus werden onthuld. Onder leiding van presentatrice Souad Boumedién hield homo-historica Judith Schuyf een lezing en ging Glenn Helberg in gesprek met het publiek. Leden van het Concertgebouworkest speelden fragmenten uit *Impressions* voor cello en piano van Henriëtte Bosmans, als voorproefje op hun Horizon-programma. De zaal was overvol met 128 gasten.
- 12 april organiseerde het Concertgebouworkest met het Verzetsmuseum een concert in de grote zaal van het Concertgebouw in de samenwerkingsserie Horizon, met dit jaar als thema Oorlog & Vrede. Aansluitend bij *Explosiegevaar!* hield actrice en schrijfster Carly Wijs een indringende monoloog over medeorganisator van de aanslag Frieda Belinfante en declameerde ze een dodenmars gecomponeerd door Belinfantes partner Henriëtte Bosmans. Het orkest speelde onder meer diverse van haar composities. Er waren meer dan 1.000 bezoekers en na afloop was er een Late Night-bijeenkomst van de jongerenorganisatie van het Concertgebouw.
- 10 mei waren er vertoningen van de documentaire *Na het feest zonder afscheid verdwenen* (1990) van Toni Boumans over de leider van

de aanslag op het bevolkingsregister Willem Arondéus.

- 8 juli volgden vertoningen van Toni Boumans' documentaire uit 1998 over mede-beramer van de aanslag Frieda Belinfante, *Maar ik was een meisje*.
- 3 november stond de Museumnacht in het teken van *Explosiegevaar!* Er kwamen 2.902 vooral jonge bezoekers. Grote hit was de escapegame (ontwikkeld met NovitasHeritage), waarin bezoekers de aanslag moesten voorbereiden. Verder kon men explosieve cocktails drinken, een quiz over de aanslag spelen en voor de deur op de foto bij een antieke brandweerwagen (omdat de brandweer destijds de aanslagplegers hielp). De Pauwergirls luidden de avond uit met swingende muziek. De tentoonstelling werd zo goed bekeken dat vaak alle koptelefoons in gebruik waren. Ongeveer 100 jongeren maakten gebruik van de gelegenheid om door inlevering van hun Museumnachtpolbandje later terug te komen om de tentoonstelling te bezoeken. Het programma werd genomineerd voor de Museumnacht Award, maar viel net buiten de prijzen.

EENMALIGE BIJENKOMSTEN EN EVENEMENTEN VAN DERDEN

Het museum organiseerde voorts eenmalige bijeenkomsten, soms ook met partners. Ook werd de gehoorzaal beschikbaar gesteld of voor beperkt tarief verhuurd voor bijeenkomsten van derden over aan het museum gelieerde onderwerpen, waarbij ook het museum kon worden bezocht.

- 12 februari *Hans Blom-afscheidssymposium*

Per 1 januari 2018 moest voorzitter Hans Blom na zijn maximale zittingstermijn van acht jaar het bestuur van het Verzetsmuseum verlaten. Omdat hij hiermee ook afscheid nam van 'het Tweede Wereldoorlog-veld', organiseerde het museum een afscheidssymposium, met drie korte lezingen: Hans Blom *"De balans tussen wetenschap, museale presentatie en maatschappelijk-educatieve boodschap"*, Liesbeth van der Horst *"Wat zou jij doen? Jonge bezoekers betrekken bij de dilemma's in oorlogstijd"* en Dineke Stam (ook scheidend bestuurslid) *"Verzet tegen Nederland als koloniale overheerser hoort in het Verzetsmuseum"*. Eleonore Pameijer speelde een aubade voor fluit, in 1944 door verzetman Marius Flothuis gecomponeerd in kamp Vught, en eregast waarnemend burgemeester van Amsterdam Jozias van Aartsen sprak Hans Blom toe. Jacob Kohnstamm, opvolger van Hans Blom als bestuursvoorzitter van het Verzetsmuseum, trad op als gastheer.

- 4 maart werd de theatervoorstelling *Het gebeurde*, van Thea Rijsewijk, opgevoerd, gebaseerd op het boek *Het bittere kruid* van Marga Minco.
- 21 maart organiseerde de Aktion Sühnezeichen Friedensdienste een themabijeenkomst over burgermoed met als sprekers Ido Abram en oud-NOS-presentator Noraly Beijer.
- 18 april: presentatie van het boek *2040 - Een verhaal over de oorlog*, een kinderboek over het waargebeurde verzetswerk vanuit de Koepelkerk in Amsterdam. Liesbeth van der Horst hield een welkomstwoord.
- 15 mei was er een bijeenkomst over Jodenredster Truus Wijsmuller voor de Amsterdamse

vrouwenorganisatie Soroptimisten. Liesbeth van der Horst en Rabbijn Lody van der Kamp spraken kort, en Pamela Sturhoofd presenteerde haar plannen voor de documentaire *Truus' Children*.

- 5 juni zou biograaf Frank Krake in gesprek gaan met Wim Aloserij, hoofdpersoon in zijn boek *De laatste getuige*, die ontsnapte aan dwangarbeid en drie concentratiekampen en de scheepsramp met de Cap Arcona overleefde. Aloserij overleed kort voor de bijeenkomst. Als eerbetoon ging de bijeenkomst toch door. Krake vertelde over Aloserij en Liz Borema verzorgde de muzikale omlijsting.
- 16 juni was er een herdenkingsbijeenkomst voor de in 1999 overleden verzetsvrouw Hetty Voûte, in aanwezigheid van een van haar partners in het verzet Gisela Wieberdink-Söhnlein en veel familie.
- 16 augustus organiseerde de stichting van Indische Nederlanders uit Amsterdam Zuidoost Nusantara een bevrijdingsdebat en vrijheidsdialoog in het Verzetsmuseum. Met bijdragen van onder meer Wim Manuhutu en Fridus Steijlen.
- 20 september was *London Calling*, een bijzonder persevenement georganiseerd met Joost van Rossem en het Nationaal Comité 4 en 5 mei. De vrijwel laatste nog levende geheim agent uit de oorlog Bram Grisnigt, zond op zijn eigen initiatief, met oude zendapparatuur een bericht naar Londen, exact vijfenzeventig jaar nadat hij door de Britse geheime dienst boven Nederland was gedropt. Het was een eerbetoon aan zijn gesneuvelde mede-agenten en aan de RAF-piloten die de Nederlandse geheim agenten met groot gevaar voor eigen leven naar bezet Nederland vervoerden.

Het Verzetmuseum stelt de zaal voor beperkt tarief beschikbaar voor bijeenkomsten van derden over aan het museum gelieerde onderwerpen. Vaste gebruiker is het ASKV, dat dit jaar op 13 december een bijeenkomst wijdde aan vluchtelingen zonder verblijfsstatus. Jonge deelnemers aan het Project Activering Ongedocumenteerden (PAO) verzorgden hapjes, muziek en een modeshow.

- 9 november presenteerde Roel van Duijn zijn boek over nazivrouw Jonkvrouw Julia Op ten Noort in het museum. Het eerste exemplaar werd aangeboden aan Hedy d'Ancona, na een inleiding door Roel van Duijn, en commentaar door Abram de Swaan (socioloog), David Barnouw (historicus) en Alië Pegtel (historica vrouwengeschiedenis).
- 24 november was de jaarlijkse Vriendenontvangst met een programma over *Verzetmuseum Junior op wielen*, waarover meer in Hoofdstuk 8.
- 29 november organiseerde het Kennisnetwerk Amsterdam een stadsgesprek *De Lieve Stad* in het Verzetmuseum, aansluitend op de woorden van de recent overleden Amsterdamse

burgemeester en voormalig bestuursvoorzitter van het Verzetmuseum, Eberhard van der Laan. Deborah Lauria (directeur Cliëntenbelang Amsterdam) en Dick Rijken (lector aan De Haagse Hogeschool) hielden een pitch, waarna deelnemers in groepen aan de slag gingen om een pamflet op te stellen.

- 10 december organiseerde het Rode Kruis, samen met de koepel van organisaties van voormalig verzet COVVS een bijeenkomst over de gebrekkige hulp die het Rode Kruis tijdens de oorlog bood aan politieke gevangenen. Met een lezing van Regina Grüter, die een boek schreef over het Rode Kruis in de oorlog, een reflectie door voorzitter van het Nederlandse Rode Kruis Inge Brakman, en discussie met het publiek

onder leiding van Dik de Boef. Het maakte indruk dat Brakman namens het Rode Kruis excuses aanbood.

- Op 13 december organiseerde het ASKV een bijeenkomst over en met vluchtelingen die zonder verblijfsstatus in Amsterdam verblijven. Deelnemers aan het Project Activering Ongedocumenteerden (PAO) verzorgden hapjes, muziek en een modeshow; met het publiek werd een interactieve game gespeeld en er was een debat met politici.
- Op 15 december vond de jaarlijkse reünie van nabestaanden van medewerkers van het illegale Parool weer plaats in het museum.

COLLECTIEVE EVENEMENTEN

Zoals gebruikelijk nam het Verzetsmuseum ook in 2018 weer deel aan diverse collectieve evenementen:

- Herdenking Februaristaking, 25 februari. Verzetsmuseum-directeur Liesbeth van der Horst was dit jaar hoofdspreker. Ze sprak over de gefusilleerde staker Joop IJisberg. Vooraf kwam een delegatie van 45 leden van de PvdA bijeen in het museum; museumdocent Elles Bense gaf een inleiding. In de Mozes en Aäronkerk werd het *Jaar van Verzet* ingeluid.
- Nationale Museumweek met als thema 'het echte goud'. Het museum belichtte als pronkstuk het microfiche waarmee Walraven van Hall toe-

stemming kreeg van de Nederlandse regering in ballingschap in London om via een wisseltruc bij de Nederlandse Bank vele miljoenen in te zetten voor het verzet.

- 4 mei was er in het museum de traditionele avondopenstelling, die dit jaar minder goed werd bezocht dan anders. Het Joods Maatschappelijk Werk organiseerde 's middags een herdenkingsbijeenkomst in het museum, waarbij de namen van vermoorde familieleden werden genoemd en de kaddisj voorgelezen.
- Uitmarkt, 24 t/m 26 augustus. Voor het eerst sinds jaren was er geen gezamenlijke presentatie van De Plantage. Het museum had een eigen stand gewijd aan *Explosiegevaar!* Er was ondanks het slechte weer veel belangstelling,

vooral voor een kennisquiz waarmee het boek van de tentoonstelling kon worden gewonnen.

- Maand van de Geschiedenis, in oktober, had als thema Opstand. De bijeenkomst over de opstand in vernietigingskamp Sobibor werd in dit kader onder de aandacht gebracht. In de bijbehorende *Museumkidsweek* konden kinderen in Verzetsmuseum Junior de echte hoofdpersoon Jan ontmoeten, wiens ouders actief waren in het verzet.
- Amsterdamse Museumnacht op 3 november stond, zoals al beschreven, in het teken van de tentoonstelling *Explosiegevaar!*

Op 8 april spraken homo-historica Judith Schuyf en psychiater Glenn Helberg over *LHBT en verzet*. Souad Boumedien (vooraan) leidde de bijeenkomst. Aanleiding was de tentoonstelling over de verzetsmensen achter de aanslag op het bevolkingsregister, waarover de SS schreef: *“De leiding van de terroristenbende stond in nauw contact met kunstenaars-en studentenkringen. Vijf daders hadden joodsch bloed. Twee der voornaamste daders waren homosexueel.”* Op de achtergrond twee pas onthulde portretten, die Herman Morssink geschilderde als eerbetoon aan Willem Arondeus en Frieda Belinfante, die de aanslag mede beraamden en openlijk homoseksueel waren.

7 PUBLIEK, MARKETING EN PR

20 september zond de vrijwel laatste nog levende geheim agent uit de oorlog Bram Grisnigt, op zijn eigen initiatief, met oude zendapparatuur in het Verzetsmuseum een bericht naar Londen, exact vijfenzeventig jaar nadat hij door de Britse geheime dienst boven Nederland was gedropt. Het was zijn eerbetoon aan de RAF-piloten en de gesneuvelde mede-agenten. Dit persevenement, onder de naam *London Calling*, was door het museum georganiseerd met Joost van Rossem en het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Het kreeg veel publiciteit waaronder uitgebreide televisierapportages in het NOS-Journaal en op BBC1.

BEZOEKERS

Het hele jaar liepen de bezoekersaantallen iets achter op die van 2017, maar dankzij een zeer drukke decembermaand behaalde het museum in 2018 toch een vrijwel gelijk aantal van 105.530 bezoekers. Het aantal scholieren dat het museum in groepsverband bezocht nam toe tot 23.601 scholieren.

Het museum houdt maandelijks gedurende een week een enquête onder de individuele bezoekers. In combinatie met de verschillende categorieën bezoekers die het kassasysteem registreert, heeft het museum een goed beeld van het profiel van de bezoekers en van de trends en ontwikkelingen in de samenstelling van de bezoekers.

In de herkomst van de individuele bezoekers zijn sinds vele jaren kleine fluctuaties waarneembaar. In 2018 steeg het percentage Nederlandse bezoekers echter aanzienlijk van 24% 2017 tot 35% in 2018. Vooral na de verlenging van de tentoonstelling *Explosiegevaar!*, steeg het aandeel van de Nederlandse bezoekers. Van die 35% kwam 16% uit de regio Amsterdam en 19% uit de rest van Nederland. De overige 65% van de individuele bezoekers kwam uit het buitenland, waarvan 45% uit Engelstalige landen (Groot-Brittannië, Ierland, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, Verenigde Staten), 16% uit de rest van West-Europa en 4% uit de rest van de wereld. Dankzij een nieuwe functie op de kassa werd in 2018 de herkomst van alle bezoekers geregistreerd. Zij kwamen uit 131 landen van over de hele wereld. Er kwamen bijvoorbeeld 180 bezoekers uit Mexico, 50 uit Afghanistan, 38

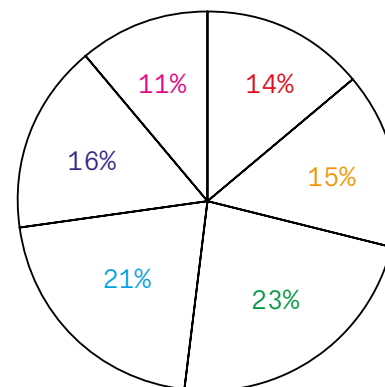
uit Taiwan, 28 uit Maleisië, 13 uit Libanon, 9 uit Sri Lanka, 6 uit Swaziland en 5 uit Koeweit. Van de bezoekers in schoolverband kwam in 2018 18% uit Amsterdam, 67% uit de rest van Nederland en 15% uit het buitenland. Met 11% lag het aantal bezoekers dat het museum al eens eerder bezocht, een procent hoger dan de afgelopen jaren.

De trend naar verjonging van de individuele bezoekers van de afgelopen jaren heeft zich in 2018 niet nog verder voortgezet. De bezoekers zijn relatief jong. De percentages weken licht af van 2017: 14% van de individuele bezoekers viel in de leeftijdscategorie tot en met 18 jaar, 15% was 19 tot en met 25 jaar, 23% 26 tot en met 35 jaar, 21% 36 tot en met 50 jaar, 16% 51 tot en met 65 jaar en 11% was ouder dan 65 jaar.

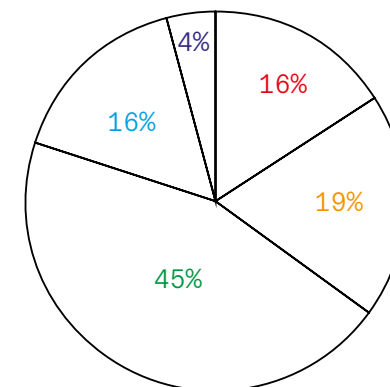
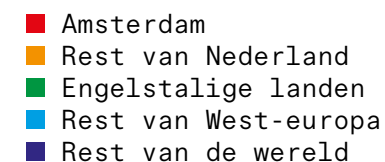
BEZOEKERSAANTALLEN 2018

Individuele bezoekers volwassenen	65.256
Individuele bezoekers kinderen/jongeren t/m 18 jaar	10.552
Groepsbezoek volwassenen en bezoekers evenementen	6.073
Groepsbezoek basisonderwijs	7.882
Groepsbezoek voortgezet onderwijs	11.057
Groepsbezoek MBO/HBO/WO	678
Groepsbezoek buitenland/inburgeraars	3.669
Educatieve activiteiten op externe locaties	363
Totaal	105.530

LEEFTIJDEN BEZOEKERS 2018

HERKOMST BEZOEKERS 2018

De tentoonstelling *Explosiegevaar!* had een uitgebreid nevenprogramma in samenwerking met anderen, waaronder het Koninklijk Concertgebouworkest. Ook liefhebbers van klassieke muziek werden zo geattendeerd op de tentoonstelling. Op 12 april werden in de grote zaal van het Concertgebouw composities ten gehore gebracht van Henriëtte Bosmans, partner van celliste Frieda Belinfante die de aanslag mede beraamde, en hield schrijfster en actrice Carly Wijs een monoloog over de aanslag. Na afloop was er in de foyer een Late Night-bijeenkomst van de jongerenorganisatie van het Concertgebouw.

BEZOEKERS ONLINE

In 2018 werd de vormgeving van de website www.verzetsmuseum.org geheel vernieuwd, aangepast aan de nieuwe huisstijl met logo van Jeremy Jansen, die al eerder in het museum zelf en in het drukwerk waren ingevoerd. Op 31 januari presenteerde het bedrijf Driebit de nieuwe vormgeving van de website. In het voorjaar werd de site in de nieuwe vormgeving gebouwd. Er werden ook nieuwe toepassingen ontwikkeld, zoals een koppeling van de boekingsagenda voor scholen en groepen naar een automatische balie-instructie voor de wijze van aanslaan op de kassa. Het hele jaar door werd er nog gewerkt aan verbeteringen.

Zoals gebruikelijk na een websitevernieuwing nam het aantal gebruikers van de site aanvankelijk iets af, maar in het derde kwartaal lag het aantal weer hoger dan het voorgaande jaar. In totaal telde de website in 2018 303.978 gebruikers. De gebruikers bleven langer op de website dan voorheen. Het percentage bezoekers aan het Engelstalige deel nam iets toe van 23% in 2017 tot 25% in 2018.

De leeftijden van de bezoekers fluctueerden licht ten opzichte van het voorgaande jaar: 18% van de bezoekers viel in de leeftijdscategorie 18 tot en met 24 jaar, 21% was 25 tot en met 34 jaar; 17% 33 tot en met 44 jaar; ook 17% 45 tot en met 54 jaar; 14% was 55 tot en met 64 jaar en 14% waren 65-plussers. De man-vrouw verhouding bleef gelijk: 57% van de bezoekers was vrouw; 43% man.

Er werden in 2018 geen nieuwe digitale exposities aan de website toegevoegd. Wederom werd de

digitale expositie *Wereldoorlog in de West* over Suriname en de Nederlandse Antillen tijdens de oorlog, het best bekeken. Twee van de digitale exposities hebben interactieve onderdelen. Op de verhalenmodule voor *Naar de boeren*, over de kinderevacuaties in de Hongerwinter, werden 23 reacties op de verhalen gegeven. Het digitale monument voor de Nederlandse politieke gevangenen in Dachau werd aangevuld met maar liefst 127 toevoegingen. Zo bleek bijvoorbeeld dat Hendrik de Jong onder zijn schuilnaam in Dachau gevangen zat en eigenlijk Hein Sietsma was, leider van verzetsgroep Hein (Helpt Elkander In Nood) in Den Haag.

Naast de website van het museum beheert het Verzetsmuseum ook de in 2011 bij een tentoonstelling geproduceerde website www.walraven-vanhall.nl. Dankzij de zeer succesvolle speelfilm *Walraven van Hall, bankier van het verzet*, die mede naar aanleiding van de tentoonstelling werd geproduceerd en die op 8 maart in première ging, nam het bezoek toe van 10.136 in 2017 tot 28.237 in 2018.

Filmpjes van het Verzetsmuseum op YouTube werden met 50.700 views aanzienlijk meer bekeken dan in het voorgaande jaar, deels door promotiefilmpjes van de tentoonstelling *Explosiegevaar!*, maar vooral doordat een oud filmpje over de redding van Joodse kinderen met Salo Muller in korte tijd veel werd bekeken. Het aantal views van de filmpjes op Vimeo nam wat af tot 9.695.

Op de sociale media bleef het aantal vrienden en volgers gestaag groeien. Aan het eind van het jaar

had het museum 4.815 Facebook-vrienden, 1.279 volgers op Twitter, en 1.011 volgers op Instagram.

Het museum was ook in 2018 weer zeer succesvol op de sociale media met spontane aanbevelingen van buitenlandse bezoekers. Op *TripAdvisor* zakte het museum licht naar een nog altijd uitstekende zevende plek van de meest gewaardeerde musea in Amsterdam. Het museum kreeg er 3.230 beoordelingen, waarvan 1.462 in het Nederlands en 2.687 in het Engels. 91% van de recensenten beoordeelde het museum als heel goed of uitstekend. Een selectie:

“Very well done and informative. Be prepared for the emotional journey it takes you on. Very thought provoking and makes you question what would you have done.”
12 April 2018 Kirsten R. Liberty Lake, Washington

“Een heel goed, interessant museum voor kinderen waar de kinderen via een vragenboekje zich verplaatsen in de levens van kinderen (joods meisje, nsb-kind, zoon van verzetsman) in WOII. Verrassend is dat deze kinderen aan het einde - als volwassenen - in een filmpje vertellen over het belang van herdenken en vrede. De tentoonstelling is mooi, beeldend gemaakt: je stapt steeds in de woning van het betreffende kind, met authentieke voorwerpen en spullen uit 40-45. Echt een aanrader.” 15 augustus 2018 Michèl P.

“We have been to museums around the world but have to say this was one of the most effective exhibits we have ever seen. We spent most of our time in the Junior section (for kids) with our

transfixed 11 year old. Just can't put into words how effective and meaningful this exhibit was. We spent about 5 hours there and consider it a must see.” 27 August 2018

“I did not expect to be so moved by this. It is a chronicle of the people of the Netherlands and how they reacted to the Nazi invasion. Real people have been interviewed and have told their stories, some who resisted, some who did not, all told in a non-judgmental fashion. A must-see for Amsterdam, and for learning the real stories of real people in WWII.”

16 December 2018 Marivonne E. Spring, Texas

AUDIO- EN SMARTPHONETOURS

Het museum biedt de bezoekers kosteloos een audiotour via podcatchers aan in zeven talen. In de aanbevelingen op *TripAdvisor* wordt de audiotour vaak aanbevolen. In 2018 werden de tours via de podcatchers 63.258 keer uitgeleend: in het Engels 41.273 keer, Nederlands 10.672 keer, Duits 2.879, Spaans 2.730, Frans 3.833, Italiaans 877 en Portugees 1.004 keer.

Bezoekers konden de audiotours ook downloaden op hun eigen smartphone via de gratis app voor culturele toeristische routes *izi.TRAVEL*. De tour door de vaste opstelling werd 254 keer in het Nederlands en 278 keer in het Engels gedownload, en Italiaans scoorde met 119 downloads relatief hoog.

Via *izi.TRAVEL* bood het museum ook diverse buurtwandelingen aan. Van de wandeling van het Anne Frank Huis naar het Verzetsmuseum werd de

Nederlandse versie 721 keer, en de Engelse versie 912 keer gedownload. Een Nederlandstalige wandeling door de directe omgeving van het museum werd 404 keer gedownload, en de specifieke buurtwandeling bij *Explosiegevaar!*, die de meeste bezoekers liepen met de speciaal daarvoor ontworpen geïllustreerde folder, 92 keer.

MARKETING EN PUBLICITEIT

In 2018 als *Jaar van Verzet* bracht het museum vooral de tentoonstelling *Explosiegevaar!*, over de spectaculaire aanslag die 75 jaar geleden tegenover het museum werd gepleegd, onder de aandacht. Het museum richtte zich naast de gebruikelijke doelgroepen, ook specifiek op jongeren, stripliefhebbers en de LHBTI-gemeenschap.

De feestelijke opening op 27 maart, de dag van de aanslag, sloot aan op de jaarlijkse herdenking, in bijzijn van waarnemend burgemeester Jozias van Aartsen en de Commissaris van de Koning Johan Remkes. Remkes opende de tentoonstelling. Een dag na de opening startte de poster- en flyercampagne. De opening kreeg op de televisie aandacht in EénVandaag, het AT5-nieuws, en had een korte aankondiging in het NOS-journaal de dag tevoren. In april volgde een Klokhuis-uitzending waarin conservator Karlien Metz de tentoonstelling belichtte. Er was veel aandacht voor *Explosiegevaar!* op de radio, met drie items op Radio 1, één op Radio 4 en twee op lokale radiozenders. Er verscheen een artikel in *De Telegraaf*, en *Het Parool* wijdde een complete bijlage aan de tentoonstelling, met het stripverhaal over de aanslag. Later volgden er een recensie in *Het Reformatorisch Dagblad* en

aankondigingen in *NRC Handelsblad* en *Algemeen Dagblad*. In de week- en maandbladen verschenen tal van artikelen en aankondigingen.

Aan de openlijke homoseksualiteit van de leider van de aanslag Willem Arondéus en andere betrokkenen bij de aanslag, werd uitgebreid aandacht besteed in *Gay News*, op COC.nl, Degaykrant.nl en – in de periode van de Gay Pride – op Pride.Amsterdam. Op 8 mei was er een presentatie van de tentoonstelling te zien in de oude St. Bavokerk in Haarlem tijdens de jaarlijkse Willem Arondéuslezing, dit jaar gehouden door theatermaakster Nazmiye Oral.

Voor stripliefhebbers verschenen aankondigingen met afbeeldingen in *StripNieuws*, *Stripschrift*, *Eppo Stripblad*, *Stripschap.nl* en *Striptip.nl*. Om belangstelling vanuit het onderwijs te stimuleren publiceerde het museum een artikel in het blad voor geschiedenisleraren *Kleio*, van de hand van collectiebeheerder Filip Bloem. Door de samenwerking met het Concertgebouworkest kreeg de tentoonstelling ook aandacht bij liefhebbers van klassieke muziek. Het programmaboekje was aan de tentoonstelling gewijd en de tentoonstelling werd gepresenteerd in de Spiegelzaal tijdens de pauze en bij de Entrée Late Night-bijeenkomst van de jongerenvereniging van het Concertgebouw na afloop van het concert.

Olifant Media werd ingeschakeld voor een Instagramcampagne gericht op jongeren. De jongeren die het museum hadden geadviseerd over de tentoonstelling maakten een instastory over de opening en deelden diverse berichten

op hun eigen social media kanalen. Op de vraag “Kom je ook?” reageerde 91% met “Hell Yeah!”. Een spannende trailer, een promotiefilm, en ook de portretten en wetenswaardigheden over de beramers, werden via Instagram en Facebook verspreid. Eric Corton verspreidde een Facebookbericht en onder zijn 19.000 volgers werden vijf tweepersoons entreekaarten en een goodiebag verloot. Volkskrant.nl publiceerde een enthousiaste rapportage van de jonge vlogster Lisa Koetsenruijter. Op Instagram hadden vooral de audiofragmenten een hoog bereik. Deze werden gemiddeld 2.500 keer beluisterd. In de zomermaanden was er op Facebook gedurende tien weken de wedstrijd *Waar is de Explosiegevaar!-tas?*, waarmee mensen de publicatie van de tentoonstelling konden winnen. Het bereik van deze posts was 21.329; 402 mensen deden mee aan de wedstrijd.

Voor de cultureel geïnteresseerden werden kortingsacties georganiseerd voor de lezers van het blad *ZIN*, houders van de We Are Public-pas en houders van de Museumkaart. De Uitmarkt in augustus en de Museumnacht in november creëerden nieuwe belangstelling. Om meer mensen in de gelegenheid te stellen de zo hoog gewaardeerde tentoonstelling te bezoeken, werd deze verlengd tot begin 2019. De verlenging ging gepaard met een extra promotiecampagne, waarvan vooral radiospots op NPO Radio 1 en NPO Radio 4 zeer effectief bleken.

Ook voor de andere tentoonstellingen was er publiciteit. Naar aanleiding van de tentoonstelling *Eten in oorlogstijd*, te zien in Nationaal Kamp

Na de feestelijke opening van de tentoonstelling *Explosiegevaar!* op 27 maart startte een poster- en flyercampagne. De opening kreeg op de televisie aandacht in EénVandaag, het AT5-nieuws, en had een korte aankondiging in het NOS-journaal de dag tevoren. In april volgde een Klokhuis-uitzending en er was veel aandacht voor *Explosiegevaar!* op de radio, en in schrijvende pers. *Het Parool* wijdde een complete bijlage aan de tentoonstelling, met het stripverhaal over de aanslag. In de zomer was de Facebook-wedstrijd *Waar is de Explosiegevaar!-tas?* succesvol en de laatste maanden stoomden de bezoekers toe mede dankzij radiospots op NPO Radio 1 en NPO Radio 4.

Vught, werd conservator Karlien Metz geïnterviewd voor EditieNL van RTL-tv. Het optreden van Paul Glaser bij de tentoonstelling *Dansen met de vijand* werd via de Boekenkrant bij leesclubs onder de aandacht gebracht.

Het museum kreeg extra publiciteit dankzij het *Jaar van Verzet*. Op de website www.jaarvanverzet.nl en de met *Het Parool* en *Algemeen Dagblad* meegestuurde krant voor *Jaar van Verzet* kregen diverse activiteiten van het Verzetmuseum aandacht. De *Anne Frank Krant*, die in een oplage van 120.000 exemplaren onder kinderen in heel Nederland wordt verspreid, publiceerde een interview over verzet met Verzetmuseum Junior-hoofdpersoon Jan Slomp. De lezing van Liesbeth van der Horst bij de herdenking van de Februaristaking werd aangekondigd in diverse gratis stadspublicaties, en was aanleiding voor een televisie-item op AT5, een enthousiaste recensie in *Het Parool* en vele reacties op de sociale media. Het evenement *London Calling* met geheim agent Bram Grisnigt kreeg uitgebreide items in het NOS-Journaal, op BBC1 en op NPO Radio 1. Een ANP-bericht werd overgenomen door NU.nl en Nieuws.nl, en was aanleiding voor een item in Kidsweek en een artikel in het *Reformatorisch Dagblad*.

Het museum nam deel aan discussies over verzet. Liesbeth van der Horst reageerde tijdens het Hans Blom-symposium op een essay van NIOD-directeur Frank van Vree, waarin hij stelde dat in musea de vraag *Wat zou jij doen?* te gemakkelijk wordt gesteld. Het essay van Van Vree en de toespraak van Van der Horst werden gepubliceerd

in het Contactblad van de Stichting 40-45. Dit blad blikte ook uitgebreid terug op de Helden & Schurken-bijeenkomsten over verzet. Van de bijeenkomst *God en het verzet* werd ook verslag gedaan in het *Reformatorische Dagblad*; de bijeenkomst over de April/mei-stakingen kreeg aandacht in *De Volkskrant* en op de NOS-radio.

Voor de promotie van de lezingen en debatten waren uiteraard de vaste mediapartners onmisbaar. Het *Historisch Nieuwsblad* plaatste meermalen grote aankondigingen van de serie Helden & Schurken. De Anton de Komlezing door Marion Bloem werd zoals gebruikelijk aangekondigd in en gepubliceerd door mediapartner *Trouw*. Daarnaast besteedden *NRC Handelsblad*, OVT-radio, De Correspondent, en diverse Indische media als Indisch4ever.nu aandacht aan de lezing. Het museum bracht twee nummers uit van de eigen Nieuwsbrief voor donateurs en relaties.

Rond 4 en 5 mei krijgt het museum altijd veel op publiciteit gerichte verzoeken. Dit jaar werkte het museum bijvoorbeeld mee aan een item over geheime codes in het verzet voor NOS.nl. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei maakte filmopnames met Ambassadeur van de Vrijheid Fedde Le Grand in de afdeling Nederlands-Indië.

Verzetsmuseum Junior kreeg weer diverse spontane positieve recensies, onder meer in een column van actrice Lies Visschedijk in het *Noord-Hollands Dagblad*. In de schoolvakanties bracht het museum Verzetsmuseum Junior extra onder de aandacht met activiteiten, ondersteund

door betaalde promotie via Kidsproof. In de herfstvakantie kregen alle kinderen die Junior bezochten een gratis kwartet om het vijfjarig bestaan van Verzetsmuseum Junior te vieren. Op 20 november werd *Verzetsmuseum Junior op wielen* gelanceerd in bijzijn van burgemeester Femke Halsema. *Dagblad Trouw*, AT5-televisie en Kidsweek besteedden er uitgebreid aandacht aan. *“Soms is het toch wel een beetje saai, naar het museum gaan. Dit was hartstikke leuk”*, aldus een leerling van basisschool Samenspel in de reportage van AT5.

**“VERY WELL DONE
AND INFORMATIVE. BE
PREPARED FOR THE
EMOTIONAL JOURNEY
IT TAKES YOU ON.
VERY THOUGHT
PROVOKING AND
MAKES YOU QUESTION
WHAT WOULD YOU
HAVE DONE.”**

Voor de buitenlandse markt realiseerde het Verzetsmuseum in 2018 weer vermeldingen op vele toeristische websites en plattegronden en in informatiegidsen. Het televisieprogramma van de bekende Amerikaanse reisboekenschrijver Rick Steves herhaalde in januari een item over het Verzetsmuseum. In april maakte het Oekraïense Nationwide TV Channel INTER een rapportage in en over het Verzetsmuseum. Via Holland Pass, Tiquets en Tours & Tickets kunnen toeristen e-tickets of vouchers kopen voor het museum, en het museum is toegankelijk met de iAmsterdam City Card.

RELATIES

Het museum ontving weer verschillende delegaties van professioneel geïnteresseerden uit binnen- en buitenland. Vanuit Nederland onder meer medewerkers van de Stichting Geluid in Zicht, het Bevrijdingsmuseum Groesbeek en elf rondleiders van het Nationaal Militair Museum. Vanuit het buitenland vertegenwoordigers van de IHRA (International Holocaust Remembrance Alliance) uit Argentinië, Uruguay en Peru, een delegatie van het DenGamleBy-museum in Aarhus in Denemarken, en een delegatie van deelnemers aan een battlefield tour van The National WWII Museum in New Orleans.

Leden van het managementteam traden ook naar buiten. Conservator Karlien Metz zat in de klankbordgroep voor de ontwikkeling van de nieuwe opstelling van het Indisch Herinneringscentrum en gaf een lezing over *Explosiegevaar!* voor de Salon de Museologie in

het Arcam. Hoofd educatie Gerard Mensink zat in een klankbordgroep voor de vernieuwing van een Joods Museum in Westfalen, een adviesgroep voor de ontwikkeling van een lespakket over Roosje Glaser uit de tentoonstelling *Dansen met de vijand*, en nam deel aan de Keti Koti dialoogtafel. Directeur Liesbeth van der Horst sprak bij de herdenking van de Februaristaking, adviseerde over de mogelijkheden voor een presentatie voor publiek bij de Muur van Mussert en nam op 12 september bij Uitgeverij Prometheus van de schrijfster Selma Leydesdorff het eerste exemplaar in ontvangst van het boek *Sacha Pechersky, De Russische soldaat die de opstand van Sobibor leidde*. Ze hield daarbij een toespraak over menselijke waardigheid en Joods verzet. Op 30 november en 1 december was zij één van de vijf buitenlandse sprekers op een internationaal congres over verzetmuseum in het *Casa della Memoria* in Milaan.

Uiteraard was het museum vertegenwoordigd bij de belangrijkste nationale herdenkingen, zoals de Auschwitz Herdenking, de herdenking van de Februaristaking – waar Liesbeth van der Horst dit jaar hoofdspreker was – en de Nationale Dodenherdenking op de Dam in Amsterdam, enkele kleinere herdenkingen en andere bijeenkomsten zoals de *Nooit Meer Auschwitzlezing* en de opening van het Vredesbolwerk van het vonds in Utrecht.

Het Verzetmuseum maakt deel uit van tal van samenwerkingsverbanden. Ook in 2018 werd de ledenvergadering van het congres van de Nederlandse Museumvereniging bijgewoond. Op lokaal niveau werd deelgenomen aan het

OAM (Overleg Amsterdamse Musea) en was de Plantage Amsterdam van belang, waarin culturele instellingen van de oostelijke binnenstad samenwerken. Verzetmuseum-directeur Liesbeth van der Horst maakt deel uit van het bestuur. De Plantage Amsterdam is al jaren actief voor gezamenlijke marketing, gezamenlijke duurzaamheidsprojecten en heeft een actieve werkgroep Human Resource Management. Om niet meer afhankelijk te zijn van subsidies werd in 2018 de organisatiestructuur veranderd en kunnen ook bedrijven zich aansluiten.

Het Verzetmuseum maakt ook deel uit van de landelijke Stichting Musea en Herinneringscentra 40-45 (SMH). Sinds 2015 maakt de SMH deel uit van het sectorbrede Platform WO2, waarin naast de SMH ook het NIOD en het Nationaal Comité 4 en 5 mei een spilfunctie innemen. Het gezamenlijke *Jaar van Verzet* en de Kwaliteitsimpuls Educatie zijn elders in dit verslag besproken.

8 ORGANISATIE

Achterblijvers wuiven de bus uit die vertrekt voor het jaarlijkse uitje voor alle medewerkers en vrijwilligers. Het uitje ging, in twee groepen gesplitst, op 21 augustus en 26 september naar Zwolle en Heino, waar onder meer Museum de Fundatie en kasteel Het Nijenhuis werden bezocht. Per 31 december 2018 bestond het personeelsbestand uit negentien personen; twaalf mensen met een regulier, parttime dienstverband (9,8 fte), twee mensen in een gesubsidieerde functie (1,8 fte), en vijf tijdelijke medewerkers voor projecten en ziektevervanging. Voorts waren stagiaires actief en 113 vrijwilligers, waaronder 31 balievrijwilligers en 62 museumdocenten.

Het museum heeft statuten conform de Governance Code Cultuur en volgt de code. De jaarlijkse zelfevaluatie werd uitgesteld vanwege de verwachte aanpassing van de Governance Code Cultuur begin 2019. Verder werd er in 2018 niet van de code afgeweken.

BESTUUR

De Stichting Verzetsmuseum Amsterdam kent het bestuur-en-directie-model. Per 1 januari werd bestuursvoorzitter Hans Blom opgevolgd door Jacob Kohnstamm. In oktober nam bestuurssecretaris Carla Bastiaansen aan het einde van haar maximale bestuurstermijn afscheid. Zij werd opgevolgd door Emma de Boer. Ook trad Eric van der Burg aan in het bestuur als vervanger voor Judith Sargentini, die na de maximale zittingstermijn moest vertrekken. De namen en nevenfuncties van directie en bestuur zijn achterin dit verslag opgenomen. Het bestuur vergaderde zoals gebruikelijk vijf keer.

RISICOMANAGEMENT

Conform de Governance Code Cultuur is risicomanagement een integraal onderdeel van het gevoerde beleid. Het Verzetsmuseum heeft een uitgebreid bedrijfsnoodplan en een collectieveiligheidsplan, die ook in 2018 werden geëvalueerd en bijgesteld naar aanleiding van de ontruimingsoefening op 21 februari. Calamiteiten en de ondernomen vervolgacties werden geregistreerd. Er worden dagelijks en wekelijks back-up tapes gemaakt van het computernetwerk; de weektapes worden buiten het museum bewaard. Voor risicobeheersing op financieel gebied wordt een strikte functie-scheiding

toegepast op basis van een vier-ogen-principe. Het museum heeft een goede continuïteitsreserve en een uitstekende solvabiliteit. Het museum stelt ieder kwartaal een herijkte jaarresultaatprognose op, om zo nodig het financiële beleid bij te stellen.

In 2018 nam het museum maatregelen om te voldoen aan de nieuwe privacy wetgeving. Er werd een privacy statement geformuleerd en gepubliceerd op de website, alle mailings werden voorzien van een mogelijkheid zich ervoor af te melden, met de Vriendenstichting en diverse bedrijven die persoonsgegevens van het museum verwerken werden verwerkingsovereenkomsten opgesteld, en een register van verwerkingsactiviteiten werd opgesteld. De toegankelijkheid van documenten met persoonsgegevens, zowel op de server als in de papieren archieven, werd beperkt.

PERSONEEL

In 2018 kon het Verzetsmuseum het nog altijd kleine vaste team structureel versterken. Aan het eind van het jaar werd besloten Femke Burger die werkte als projectmedewerker voor *Explosiegevaar!* en medewerker voor de educatieve kwaliteitsimpuls van de Stichting Musea en Herinneringscentra 40-45, per 1 januari 2019 in vaste dienst te nemen als Coördinator museale projecten, en lid van het managementteam. Ter versterking van de educatieve dienst werd een vaste werkervaringsplek gecreëerd van november tot juli. Als eerste werd hiervoor Nikki Lee Walak aangesteld.

In het voorjaar verliet de medewerker marketing en evenementen het museum voor een andere

baan. Een freelancer verving haar tijdelijk. Na een sollicitatieprocedure werd per 1 augustus Wim van de Laak, afkomstig van het Grachtenfestival, als haar opvolger aangesteld. Eén medewerker herstelde in 2018 na twee jaar ziekte weer volledig; een andere werd gedeeltelijk ziek en vervangen door een voormalig stagiair.

Ter scholing en bijscholing van personeel en vrijwilligers werden er studiedagen bijgewoond, cursussen gevolgd en interne scholingsbijeenkomsten georganiseerd. Een groot aantal medewerkers en vrijwilligers volgde wederom de (herhalings)cursus Bedrijfshulpverlening. Op 4 april volgde een groot deel van het personeel in het museum een cursus Outlook. Ook werden openingen en congressen bezocht en het jaarlijkse congres van de Nederlandse Museumvereniging.

Er was uiteraard ook ruimte voor ontspanning. Er werden twee personeelsborrels georganiseerd waarbij vaak ook afscheid werd genomen van vertrekkende medewerkers en vrijwilligers en nieuwe werden verwelkomd. De vrijwilligers hadden een uitwisselingsuitje met de vrijwilligers van het Joods Cultureel Kwartier: op 31 mei werden de JCK-vrijwilligers ontvangen bij ons, en op 10 oktober en 8 november waren onze vrijwilligers te gast in de Hollandsche Schouwburg en het Kindermuseum van het Joods Historisch Museum. Het jaarlijkse uitje voor alle medewerkers en vrijwilligers van het Verzetsmuseum werd weer in twee groepen gesplitst en ging op 21 augustus en 26 september naar Zwolle en Heino, waar onder meer Museum de Fundatie en kasteel Het Nijenhuis werden bezocht. Op 19 december werd

In 2018 kreeg het Verzetsmuseum een nieuwe bestuursvoorzitter, Jacob Kohnstamm. Hij volgde oud NIOD-directeur Hans Blom op, die ook afscheid nam van het Tweede Wereldoorlog-veld, waarvoor hij veel heeft betekend. Er werd daarom een zeer geslaagd mini-symposium georganiseerd onder de titel "De balans tussen wetenschap, museale presentatie en maatschappelijk-educatieve boodschap". Hans Blom hield een theoretisch betoog over dit thema; directeur Liesbeth van der Horst en scheidend bestuurslid Dineke Stam betrokken het thema op de museale praktijk. Waarnemend burgemeester van Amsterdam Jozias van Aartsen sprak Hans Blom toe.

het jaar feestelijk afgesloten met een eindejaars-bijeenkomst, waarbij ook afscheid werd genomen van collectiebeheerder Frits van Suchtelen, die na bijna twintig jaar bij het museum met pensioen ging.

Per 31 december 2018 bestond het personeelsbestand van het museum uit negentien personen. Het betrof twaalf mensen met een regulier, parttime dienstverband (9,8 fte), twee mensen in een gesubsidieerde functie (1,8 fte), één medewerker op een werkervaringsplek en één medewerker als vervanger wegens ziekte. Verder werkte Femke Burger het gehele jaar op projectbasis in het museum. Vanaf 1 oktober werkte er een projectmedewerker voor het *Metamorfoze*project, en per 1 november werd er een projectmedewerker aangesteld voor *Verzetsmuseum Junior op wielen*. Voorts waren stagiaires actief in het museum en 113 vrijwilligers, die essentieel zijn voor het museum. Onder hen 31 balievrijwilligers en 62 museumdocenten. Een overzicht van alle medewerkers, stagiairs en vrijwilligers is achterin dit verslag opgenomen.

HUISVESTING EN FACILITEITEN

Het museum heeft een Meerjaren Onderhoudsplan (MOP) voor de uitvoering van groot onderhoud. Conform dit plan werden in 2018 de kurkvloeren van de nieuwbouw-kantoren van een nieuwe poly-meerlaag voorzien. Er werden voorts allerlei onderhoudswerkzaamheden uitgevoerd, vooral ook aan de installaties. Er kwamen nieuwe automaten in de stoppenkast en het lichtknoppenpaneel, regelaar van de luchtbehandelingskast, pomp van een ontvochtiger en brandmeldcentrale werden

vervangen. Ook de klimaatapparatuur vergde weer de nodige aandacht. Vooral in Verzetsmuseum Junior was het klimaat nu en dan instabiel. Het lukte niet om helder te krijgen wat de oorzaak is. Op het eind van het jaar werd het initiatief genomen om met de installateur en de ontwerper van de installaties in gesprek te gaan.

In het museum – het werd al gesteld – wordt ruimtegebrek voor de bezoekers een knelpunt. In 2018 oriënteerde het museum zich verder op uitbreiding door aankoop van aangrenzend vastgoed. In het voorjaar liet een van de burens weten zijn pand te willen uitbouwen boven het deel van een nooduitgang waarvan de grond in bezit is van het museum. Daarbij werd ontdekt dat een deel van een al eerder gerealiseerde uitbouw zich ook boven onze grond bevindt, zonder dat er recht van opstal is gevestigd. Metingen van het Kadaster op 20 juni bevestigden dit. Onderhandelingen over een vergoeding of uitruil van grond, werden uitgesteld tot er in 2019 meer duidelijkheid komt over de uitbouwplannen.

VRIENDEN

Het museum heeft van oudsher via de Vriendenstichting een groot aantal donateurs, vooral directbetrokkenen bij het verzet. Naar verwachting nam ook in 2018 het vergrijsde Vriendenbestand licht af, doordat er wat meer Vrienden overleden dan dat er nieuwe Vrienden bijkwamen. Eind 2017 waren er 995 Vrienden, eind 2018 waren het er 974. De Vrienden maakten in 2018 een bedrag van € 36.000 over aan het museum, deels bestemd voor *Verzetsmuseum Junior op wielen*. In maart werd de Vriendenstichting blij verrast

door een erfenis. Met negen andere goede doelen was de Vriendenstichting erfgenaam van een trouwe Vriendin. Een deel van het bedrag werd in 2018 overgemaakt. De nalatenschap zal in 2019 volledig worden afgewikkeld.

De Vrienden oriënteerden zich al vanaf 2017 op nieuwe manieren om Vrienden te werven. In de entreehal werd een banier van de Vrienden geplaatst en een scherm waarop nieuwe Vrienden zich kunnen aanmelden. De Vrienden besloten hun bijdrage, die van oudsher werd ingezet voor de exploitatiekosten van het museum (huisvesting en salarissen), voortaan te bestemmen voor projecten in het museum. Door te kiezen voor concrete en aantrekkelijke bestemmingen, hopen de Vrienden meer nieuwe Vrienden en ook eenmalige donaties te gaan werven. Vanwege deze beleidswijziging worden de jaarrekeningen van de Stichting Verzetsmuseum en de Vriendenstichting vanaf 2018 niet langer geconsolideerd.

De Vrienden werkten in 2018 ook aan modernisering van de administratieve en financiële processen, waaronder de invoering van automatische incasso voor de jaarlijkse bijdragen. De samenstelling van het bestuur is gewijzigd: penningmeester Willem de Klèr verliet het bestuur na veertientallen jaren. Hij werd opgevolgd door Maarten van den Broek. In 2018 trad Simone Toppers toe tot het Vriendenbestuur.

De jaarlijkse Vriendendag vond dit jaar plaats op 24 november, en stond in het teken van *Verzetsmuseum Junior op wielen*. Projectleider Femke Burger hield een voordracht over de

totstandkoming van deze mobiele tentoonstelling en Parool-columniste Roos Schlikker ging in gesprek met Jan Slomp, een van de vier hoofdpersonen in *Verzetsmuseum Junior op wielen* en met Adry Vroegop, dochter van hoofdpersoon Nelly, die actief was in de Jeugdstorm van de NSB. De bijdrage van Adry ontroerde veel van de aanwezigen. Vriendin Nel Borsboom, die voor haar 90ste verjaardag bijdragen voor het Verzetsmuseum had gevraagd, overhandigde het bijeen gebrachte bedrag van 1.000 euro aan de directeur.

Naast leden van de Vriendenstichting heeft het museum ook bedrijfsdonateurs die het museum rechtstreeks steunen. Eind 2018 waren dit zeven bedrijven. Hun namen zijn in de bijlagen vermeld.

Het museum heeft sinds 1999 naast een Vriendenstichting een Comité van Aanbeveling van prominente Nederlanders die het museum moreel ondersteunen. In 2018 trad Freek de Jonge toe tot het Comité van Aanbeveling. De namen van alle leden zijn achterin dit verslag opgenomen.

FINANCIËN

Ook in 2018 kon het museum bij de afsluiting van het jaar weer een bedrag toevoegen aan de reserves. Met de uitbreidingsplannen en de vernieuwing van de vaste expositie voor de boeg is dat zeer welkom. De publieksinkomsten waren weer hoger dan verwacht door het relatief hoge aantal volbetalende bezoekers. De gemiddelde entree-inkomsten per bezoeker namen licht toe tot € 6.

Mede door de lagere winst door de samenwerking met Athenaeum Boekhandel, waren de winkelinkomsten iets lager dan begroot. Daarentegen werd de zaal in 2018 relatief veel verhuurd, waardoor de inkomsten uit zaalverhuur hoger waren dan begroot. De inkomsten door bedrijfsdonaties namen af, maar de inkomsten van de particuliere donateurs van de Vriendenstichting namen toe. Er werd voorts een substantiële donatie aangekondigd van het Louis Briller Trust uit New York, die in 2018 nog niet werd afgewikkeld.

Er was een fors bedrag aan overige baten door een nabetaling van de Stichting Museumkaart. De uitgaven waren redelijk conform de begroting. De diverse organisatiekosten waren wat hoger dan begroot en de eigen bijdragen aan de projecten

Voorzitter van de Vriendenstichting Godfried Lambriex spreekt het welkomstwoord tijdens de jaarlijkse Vriendendag, gewijd aan *Verzetsmuseum Junior op wielen*. Projectleider Femke Burger hield een voordracht en Parool-columniste Roos Schlikker ging in gesprek met Jan Slomp, een van de vier hoofdpersonen in *Verzetsmuseum Junior op wielen* en Adry Vroegop, dochter van hoofdpersoon Nelly, die actief was in de Jeugdstorm van de NSB. De bijdrage van Adry ontroerde veel van de aanwezigen. Het Vriendenbestand nam door vergrijzing licht af tot aan het eind van het jaar 974 Vrienden. De Vrienden besloten in 2018 hun bijdragen voortaan te bestemmen voor concrete projecten om makkelijker nieuwe Vrienden en eenmalige donaties te kunnen werven.

waren hoger, door de onverwacht noodzakelijke aankoop van een vrachtwagentrailer voor *Verzetsmuseum Junior op wielen* en door extra kosten voor *Explosiegevaar!* onder meer door het besluit de verlenging van de tentoonstelling met een extra promotiecampagne onder de aandacht te brengen.

Het Verzetsmuseum financiert het grootste deel van de activiteiten door projectfondsenwerving. In 2018 werden fondsen geworven voor de tentoonstelling *Mode op de bon*, en voor de vernieuwing van de vaste opstelling. Voor *Mode op de bon* zegden zeven fondsen bijdragen toe; voor de 1,5 miljoen die nodig is voor de vernieuwing werd de helft toegezegd door zes fondsen (inclusief de RAAK-prijs, waarin diverse fondsen voor blinden en slechtzienden participeren). Voor de kindertentoonstelling *El Pintor*, over geïllustreerde kinderboeken waarmee onderzoekhulp werd gefinancierd, zegde de Fiep Westerdorp Foundation een bijdrage toe. Ten slotte ontving het museum een groot bedrag voor het Metamorfoze project om de particuliere archieven uit de collectie te ontzuren.

Voor exploitatie in 2018 realiseerde het museum een percentage eigen inkomsten uit private middelen van 64%. De eigen inkomsten inclusief projectsubsidies uit publieke middelen, waren 72 %.

Overzichten van alle instellingen, bedrijven, fondsen en overheden die het museum in 2018 steunden, zijn achterin dit verslag opgenomen. Het museum is deze gulle gevers, en ook de vele particuliere donateurs, veel dank verschuldigd.

Het museum dankt alle sponsors en subsidiegevers. Een volledig overzicht is opgenomen in de bijlagen van dit verslag.

BALANS PER 31 DECEMBER 2018 (in euro's)

ACTIVA	31 december 2018	31 december 2017	PASSIVA	31 december 2018	31 december 2017
Immateriële vaste activa	13.735	3.448	Eigen vermogen		
TOTAAL IMMATERIËLE VASTE ACTIVA	13.735	3.448	<i>Continuïteitsreserve</i>	400.000	400.000
Materiële vaste activa			<i>Bestemmingsreserve financiering van activa</i>	94.617	106.310
<i>Verbouwingkosten</i>	94.618	106.310	<i>Bestemmingsreserve projecten</i>	484.933	402.931
<i>Inventaris en inrichting</i>	27.339	36.059	<i>Bestemmingsreserve MOP</i>	305.718	286.504
TOTAAL MATERIËLE VASTE ACTIVA	121.957	142.369	<i>Egalisatiereserve AFK</i>	80.540	45.378
TOTAAL VASTE ACTIVA	135.692	145.817	<i>Bestemmingsfonds inrichting en techniek</i>	295.332	295.332
Vlottende activa			TOTAAL EIGEN VERMOGEN	1.661.140	1.536.455
<i>Vorraden</i>	24.892	31.790	Voorziening		
<i>Vorderingen</i>	205.505	78.890	Kortlopende schulden		
<i>Vooruitbetaalde bedragen</i>	24.889	26.190	<i>Crediteuren</i>	47.005	38.120
	255.287	136.870	<i>Belastingen en sociale premies</i>	33.408	30.765
Liquide middelen			<i>Vooruitontvangen subsidies en lopende projecten</i>	64.295	65.796
<i>Kas</i>	16.995	23.615	<i>Overige schulden en overlopende passiva</i>	126.524	132.688
<i>Rabobank</i>	23.925	15.099		271.232	267.369
<i>Rabobank spaarrekening</i>	1.500.474	1.482.423	TOTAAL PASSIVA	1.932.372	1.803.824
	1.541.394	1.521.137			
TOTAAL VLOTTENDE ACTIVA	1.796.680	1.658.007			
TOTAAL ACTIVA	1.932.372	1.803.824			

EXPLOITATIEREKENING OVER 2018 (in euro's)

BATEN	Realisatie 2018	Begroting 2018	Realisatie 2017	LASTEN	Realisatie 2018	Begroting 2018	Realisatie 2017
Directe opbrengsten				Beheerlasten personeel	284.847	289.430	268.377
<i>Publieksinkomsten</i>	758.753	663.500	737.647	Beheerlasten materieel	247.862	262.648	293.522
<i>Sponsorinkomsten</i>	1.250	5.000	2.800	TOTAAL BEHEERLASTEN	532.709	552.078	561.899
<i>Overige inkomsten</i>	4.572	5.125	3.508	Activiteitenlasten personeel	460.670	491.626	408.322
Indirecte opbrengsten	90.216	42.258	87.499	Activiteitenlasten materieel	514.085	352.006	241.600
TOTAAL OPBRENGSTEN	854.791	715.883	831.454	TOTAAL ACTIVITEITENLASTEN	974.754	843.632	649.921
Subsidie Gemeente				TOTAAL LASTEN	1.507.464	1.395.710	1.211.820
Amsterdam	460.270	453.915	453.915	SALDO UIT GEWONE BEDRIJFSVOERING	124.675	20.796	134.547
Overige subsidies/bijdragen				Saldo rentebaten/lasten	10	-	51
<i>Subsidies uit publieke middelen</i>	119.162	65.000	20.918	EXPLOITATIERESULTAAT	124.685	20.796	134.598
<i>Bijdragen uit private middelen</i>	197.916	181.708	40.080	Toevoeging aan/onttrekking uit:			
TOTAAL SUBSIDIES/ BIJDRAGEN	777.348	700.623	514.913	<i>Bestemmingsreserve financiering van activa</i>	-11.693		-9.998
TOTAAL BATEN	1.632.139	1.416.506	1.346.367	<i>Bestemmingsreserve projecten</i>	82.002	20.796	129.636
				<i>Egalisatiereserve AFK</i>	35.162		45.378
				<i>Bestemmingsreserve MOP</i>	19.214		-30.418
				RESULTAAT NA VERDELING	-	-	-

Balans en exploitatierekening zijn een vereenvoudigde weergave van het financiële jaarverslag 2018. Over deze jaarrekening heeft KPMG Accountants N.V. op 25 maart 2019 een controleverklaring gegeven.

9 BIJLAGEN

BESTUUR

Jacob Kohnstamm (voorzitter)
Carla Bastiaansen (secretaris tot oktober)
Emma de Boer (secretaris vanaf oktober)
Hein Blocks (penningmeester)
Eric van der Burg (vanaf oktober)
Godfried Lambriex
Acelya Ozkan
Manon Pattynama
Judith Sargentini (tot november)
Alex van Stipriaan

(NEVEN)FUNCTIES DIRECTIE EN BESTUUR

Carla Bastiaansen: directeur HiP Consulting BV; voorzitter alumnivereniging AHD; global sourcing manager; OCM Director Infosys Limited

Hein Blocks: voorzitter Stichting Administratiekantoor KLM, lid Raad van Advies Autoriteit Persoonsgegevens, voorzitter Raad van Commissarissen Nationale Nederlanden Bank, vice-voorzitter Commissie Toegang Notariaat, lid Raad van Toezicht Elisabeth Otter Knoll Stichting, lid bestuur Stichting Elah Nederland, voorzitter Raad van Commissarissen NV Zeedijk, voorzitter bestuur VvE ZuidEen Egmond, bestuurslid Stichting BlocksGoetheer Fonds

Emma de Boer: advocaat bij Vallenduuk advocaten, Haarlem en blogger voor mr-online.

Eric van der Burg: wethouder ruimtelijke ordening, zorg en sport in Amsterdam, voorzitter Raad van Toezicht Veilig Thuis Rotterdam-Rijnmond, voorzitter Landelijke Actietafel Zorg, bestuurslid Life Goals, voorzitter Raad van Toezicht Regiocollege, Eenzaamheidsambassadeur, voorzitter Raad van Commissarissen Floriade, fractievoorzitter VVD gemeenteraad Amsterdam, bestuurslid Talentfonds Yvonne van Gennip, voorzitter Nederlandse Atletiekunie, lid stuurgroep "We zien je wel", lid Topteam Sport, voorzitter Raad van Toezicht NTR, lid Raad van Toezicht Nederlandse Stichting Gehandicapte Kind.

Liesbeth van der Horst: bestuurslid De Plantage Amsterdam; bestuurslid Humanity House, Den Haag

Jacob Kohnstamm: coördinerend voorzitter Regionale Toetsingscommissies Euthanasie; vicevoorzitter Staatscommissie Parlementair Stelsel, voorzitter bestuur van het Internationaal Kamermuziekfestival Schiermonnikoog; voorzitter bestuur Leo Smit Stichting; vicevoorzitter Stichting Vluchteling; bestuurslid Stichting Individuele Terugbetalingen Amsterdam; lid initiatief- en referendumcommissie gemeente Amsterdam; voorzitter bestuur Autoriteit Persoonsgegevens in Jersey

Godfried Lambriex: regiodirecteur DOCK Amstel & Zaan, lid Raad van Toezicht Stichting Amsterdam West Binnen de Ring, lid Raad van Toezicht Stichting Aslan Muziekcentrum, voorzitter Stichting Vrienden van het Verzetsmuseum

Acelya Ozkan: Deployment Project manager Mobgen | Accenture Interactive.

Manon Pattynama: Architect eigenaar PAArchitectuur BNA; lid 'Mooisticht' – commissie voor ruimtelijke kwaliteit en cultuurhistorie; lid commissie Geschiedenistafel

Judith Sargentini: Europarlementariër voor GroenLinks; bestuurslid stichting NI!

Alex van Stipriaan: hoogleraar geschiedenis Erasmus Universiteit; lid UNESCO International Scientific Committee on the Slave Route Project; Projectleider EUR/KITLV Traveling Caribbean Heritage; voorzitter wetenschappelijke raad Kiibi Marron Research Center Suriname.

PERSONEEL

Directie

Liesbeth van der Horst

Collectie en tentoonstellingen

Karliën Metz
Femke Burger

Collectiebeheer

Filip Bloem
Frits van Suchtelen
(tot 5 december)
David van Emden
(vanaf oktober)

Educatie en groepsbezoek

Gerard Mensink
(tevens webmaster)
Sandra ter Mijtelen
Sanne van de Graaf
Nikki Mousset
(ziektevervangning tot november)
Nikki Lee Walak
(werkervaringsplaats vanaf november)

Marketing en evenementen

Caroline van der Lee
(tot juni)
Wim van de Laak
(vanaf augustus)

Financiële administratie

Anna Stam

Balie

Doetie Lootsma

Technische dienst

Arno Groenendijk
Charly Braam
Dennis Koek

Secretariaat en algemene ondersteuning

Marjan Dejevij
Lisanne Passa
Frank de Ruijter

Projectcoördinator Verzetmuseum Junior op wielen

Yuri van der Horst
(vanaf november)

GEDETACHEERD VIA DIENST WERK EN INKOMEN

Balie

Dasha Kubova

Bibliotheek

Marc de Hay

STAGIAIRS

Olivia Block
Anna Gay
Wilko Martens
Lisanne Passa
Lino Slegers
Ole Wulf

COMITÉ VAN AANBEVELING

Ido Abram
Hedy d'Ancona
Marion Bloem
Mano Bouzamour
Theo van Boven
Laurens Jan Brinkhorst
Remco Campert
Dick Ernst Claassen
Job Cohen
Hanske Evenhuis-van Essen
Bas de Gaay Fortman
Til Gardeniers-Berendsen
Beatrice de Graaf
Gerda Havertong
Ernst Hirsch Ballin
Freek de Jonge

Jeroen Krabbé
Pauline Kruseman
Ad van Liempt
Clairy Polak
Marte Röling
Maarten van Rossem
Roel Schoonveld
Doekle Terpstra
Paul van Vliet
Robert Vuijsje
Gerard Wallis de Vries
Franc Weerwind
Harry van Wijnen
Gerrit Jan Wolffensperger

JONGERENADVIES-GROEP VOOR DE TENTOONSTELLING EXPLOSIEGEVAAR! (BLIKOPENERS STEDELIJK MUSEUM AMSTERDAM)

Sara Aljic
Ischa van Bemmelen,
Ahmed Emin Batman
Sem Groot
Annemarijn van der Kolk
Polly Lynch

BESTUUR STICHTING VRIENDEN EN VRIENDINNEN

Godfried Lambriex
(voorzitter)
Willem de Klèr
(penningmeester tot mei)
Maarten van den Broek
(penningmeester vanaf mei)
Wim Duyff
Roel Kingma
Mariëlle van der Molen
Ger Schutte
Simone Toppers (vanaf juli)

VRIJWILLIGERS

Museumdocenten
Femke Akerboom

Jasja Arian
Bonnie Beekman
Elles Bense
Gaytri Bhaggan
Annemarie Bien
Susanne Biesdorf
Hannie Borsboom
Eric Bunning
Hester Buwalda
Jan Willem Dam
Martijn Dekker
Mariet Doorten
Chris Dutilh
Renée van Epenhuysen
Saskia Fikke
Mildred Fitz-Jim
Barbara Gassmann
Kees Gerbrands
Ed Gies
Leonora Groen
Madeleine de Haas
Gerda Heijnis
Pieter Heinen
Gwen Hofman
Sjoerd Huisingh
Marion Huybrechtse
Esther Kelderman
Marjon de Klijn
Ryane Kroezen
Hans van der Laan
Ellie Lammers
Madelon de Lange
David Lee
Wil van Leeuwen
Ad Leurs
John Liefink
Anita de Loos
Erik Maas
Anke Manschot
Wilko Martens
Steven Migdal
Joke Osinga
Nelleke Persoons
Arianne de Ridder
Marja Rinsma
Maja Robbesom
Gerard van Rossum
Viola Scholten
Jana Seebe
Jos Siemerink

Biljana Stojanovic
Marloes Stokvis
Anja Stroomer
Cherain van Tilburg
Ferdinand Tillema
Ger Venema
Dick Verdonkschot
Anton Vermast
Angelica Vigilante
Hanna Vlap
Miel Welkers
Ole Wulf
Felix Zielinski

Baliemedewerkers

Marianne Ament
Jan Ashof
Maartje de Beer
Linda van Beest
Gerard Bromet
Anneke Druif
Margreet Grondman
Pieter Heinen
Wil van Leeuwen
Age bij de Leij
Lydia Loevendie
Linda Maas
Tanneke Marchildon
Wilko Martens
Anne van der Meulen
Lies Muller
Tineke Nieuwenhuis
Lily Ocasio
Maamke Portengen
Arianne de Ridder
Veronica van Rossum
Jan Rutgers
Maarten Schipper
Wil Schroeijers
Hanni Spitteler
Helga Taffijn
Ger Taubman
André van Veen
Arnoud Vervenne
Harl van der Vet
Ole Wulf
Arvey Zimmerman

Catering
Ruud Beunderman

Gweny Bromet
Noah Dull
Tim Gurney
Reina Jaarsma
Jan Hindrik Knot
Sandra van Os
Doreen Philips
Henk Stadwijk
Anja Stroomer
André van Veen
Gijs Vermeij

Collectie en onderzoek

Willem Boon
David van Emden
Rasa Kingma

Bibliotheek

Carl Dijkstra
Marc de Hay
Ruud Lindeman
Bob Zorn

Technische Dienst

Willem Boon
Paul Capiau
Eric Don
Gijs Vermeij

Koeriers

Joop Reder
Dick Verdonkschot

Administratie

Pim Gillot

De activiteiten van het Verzetsmuseum zijn in 2018 mede mogelijk gemaakt door bijdragen van een groot aantal instellingen, bedrijven en particulieren.

ALGEMENE BIJDRAGEN IN 2018

Aktion Sühnezeichen
Friedensdienste
Berthold Gersons
Christelijk Nationaal
Vakverbond
Amsterdams Fonds voor
de Kunst
Maarten van Heemst BV
M.N. Léons BV
M. Koster en Zn
Uitgeverij Prometheus
Rami Yokota BV

En diverse particulieren
en 974 donateurs van de
Vriendenstichting

BIJDRAGEN VOOR PROJECTEN IN 2018

Eten in oorlogstijd

Fonds 21
vfonds
Prins Bernhard Cultuurfonds
M.A.O.C. Gravin van Bylandt
Stichting
P.W. Janssen's Friesche
Stichting
Mondriaan Fonds
Nationaal Comité 4 en 5 mei
Sirtema Stichting
VSBfonds
Zabawas
anoniem fonds

Explosiegevaar!

De aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister

Ministerie van VWS
Mondriaan Fonds
Stichting Democratie en
Media
Zabawas
Stichting Het Nieuwe Parool

Verzetsmuseum Junior op wielen

vfonds
VSBfonds
BankGiro Loterij fonds
Prins Bernhard Cultuurfonds
BPD Cultuurfonds
anoniem fonds
Kiwanis Club Amsterdam
Solidariteitsfonds
Stichting Dutch-Paris
Fundatie Sandheuvel Sobbe
Maatschappij tot Nut der
Israëlieten in Nederland
Vereeniging tot
Weldadigheid van den
Allerheiligsten Verlosser
Stichting Maagdenhuis
Centrum voor Propaganda
voor Eenheid in de
vakbeweging

Project kwaliteitsimpuls Educatie

Ministerie van VWS, via
de Stichting Musea en
Herinneringscentra 40-45

Project conservering en digitalisering particuliere archieven

Ministerie van OCW, project
Metamorfoze Archieven
en Collecties, via Netwerk
Oorlogsbronnen

BIJDRAGEN IN 2018 TOEGEZEGD VOOR PROJECTEN VANAF 2019

Mode op de bon

Mondriaan Fonds
VSBfonds
Fonds 21
vfonds
Zabawas
Prins Bernhard Cultuurfonds
De Gijsselaar-Hintzenfonds
anoniem fonds

El Pintor

Fiep Westendorp
Foundation

Vernieuwing vaste opstelling

Gieskes-Strijbis Fonds
Iona Stichting
Mondriaan Fonds
Stichting Democratie en
Media
RAAK Stimuleringsprijs
Zabawas

BIJDRAGEN IN NATURA

Accountancy aan de
Amstel b.v.
Colliers International
Consultants BV
Warendorf Advocaten en
Notarissen

COLOFON

© Verzetsmuseum
Amsterdam, maart 2019

Tekst

Liesbeth van der Horst

Ontwerp

Jeremy Jansen

DTP

Jeroen van Zijp

Foto's

ANP foto
Bas Baltus
Filip Bloem
Femke Burger
Marjan Dejevij
Liesbeth van der Horst
Sjaan van der Jagt
Emiel Lops
Wilko Martens
Hans Mooren
Gerard Mensink
Frank de Ruijter
Dick Verdonkschot
Jeroen van Zijp

